

भूमि अधिकार

वर्ष १९ | पूर्णाङ्गक ६० | असोज २०७९

भूशासनको स्थानीयकरणसम्बन्धी
नीतिगत व्यवस्था

हरवा / चरवा
पुनर्स्थापना

चूप संस्कृति र
हाम्रो अभ्यास

उर्जाको
खोजीमा अगुवा

हाम्रो सपना र दूरदृष्टि न्यायपूर्ण एवं दिगो भूमि व्यवस्थासहितको समुन्नत, लोकतान्त्रिक र समतामूलक नेपालको सिर्जना

हाम्रो अठोट र कार्यभार
भूमिहीन तथा कृषि कर्ममा संलग्न किसानको
भूमि अधिकार सुनिश्चित गर्दै न्यायपूर्ण भूमि
व्यवस्था र दिगो कृषिप्रणालि स्थापीत गर्ने
योगदान गर्ने

हाम्रा आधारभूत मूल्य/मान्यता

- सामाजिक न्याय र प्रकृतिलाई न्याय
- अहिंसा
- सरलता र पारस्परिक सम्मान
- समानुभूति र पक्षधरता
- आत्मनिर्भरता र अन्तरनिर्भरता
- नतिजामुखी, गुणस्तरीय र उत्कृष्टता

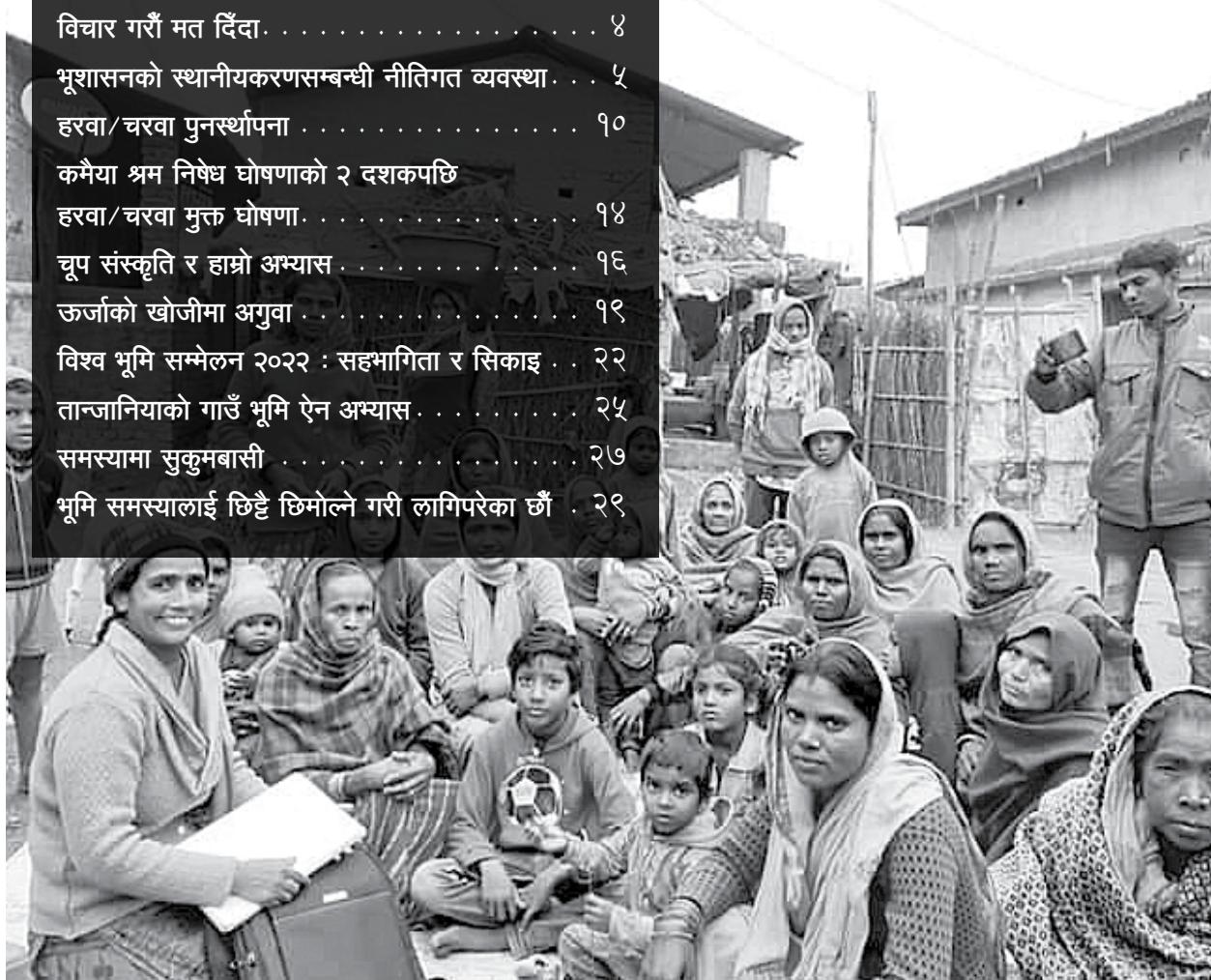
रणनीतिक प्राथमिकताहरू

१. भूमि-कृषि आन्दोलनको समग्र सुदृढीकरण र विस्तार
२. भूमि-कृषि सवालमा ज्ञान निर्माण, कार्यगत अनुसन्धान र प्रकाशन
३. भूमि-कृषिसम्बन्धी नीतिगत बहस र सुशासन प्रवर्धन
४. दिगो कृषि, कृषि सहकारी र सुरक्षित जीविका प्रणालीको विकास
५. भूमि-कृषि सवालको विश्वव्यापी आन्दोलन र सञ्जाल सुदृढीकरणमा योगदान

भूमि अधिकार

वर्ष १९ | पूर्णाङ्ग ६० | असोज २०७९

विचार गर्ने मत दिँदा.....	४
भूशासनको स्थानीयकरणसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था.....	५
हरवा/चरवा पुनर्स्थापना	१०
कमैया श्रम निषेध घोषणाको २ दशकपछि	
हरवा/चरवा मुक्त घोषणा.....	१४
चूप संस्कृति र हाम्रो अभ्यास.....	१६
उर्जाको खोजीमा अगुवा	१९
विश्व भूमि सम्मेलन २०२२ : सहभागिता र सिकाइ ..	२२
तान्जानियाको गाउँ भूमि ऐन अभ्यास.....	२५
समस्यामा सुकुमबासी	२७
भूमि समस्यालाई छिट्टै छिमोल्ने गरी लागिपरेका छाँ ..	२९

प्रकाशक :

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र (सिएसआरसी)
पोस्ट बक्स नम्बर : १९७९०, भूमिघर, टोखा-७, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ९७७-१-४९६०४८६, फ्याक्स : ९७७-१-४९५७०३३
ईमेल : landrights@csrcnepal.org, वेबसाइट : www.csircnepal.org

ग्राफिक डिजाइन :

बिक्रम चन्द्र मजुमदार | bmajumdar33@gmail.com

आवरण तस्विर : गुरुभक्तोट नगरपालिका ६,
रातामाटा, सुखेतको ऐलानी जमिनमा भूमिहीन वस्ती
तथा खेतीपाती। फोटो : विश्वास नेपाली

विचार गर्ने मत दिँदा

एउटा जड्यालमा बाघले अरु जनावरलाई निकै दुःख दिएको रहेछ। देख्यो कि खाइदिहाल्ले भएकाले सबैजना उक्त बाघसँग निकै त्रसित रहेछन्। एक दिन बाघ आएको देखेर सबै कुलेलम ठोक्न लाग्दा बाघले भलाद्यी भएर भनेछ - 'ए जनावरहरू नभाग, म तिमीहरूलाई अबदेखिय केही गर्दिन।' बाघको यस्तो वचन सुनी सबै जनावर डराइडराइ तर आश्चर्यचिकित हुँदै रोकिएछन्। त्यसपछि बाघले खारयोको बच्चा, बाँदरको बच्चा सबैको गाला मुसादै 'अहा करित राम्रो बच्चा...', 'यो करित महिनाको भयो नि...?', 'यो त फोहोर भएछ, नुहाइदिनू है...' जस्ता वाक्यहरू निकाल्न थालेछ।

यो सबै दृश्य अचम्म मानेर हेरिहरका जनावरहरू के अचम्म भयो आज ? सधैँ भास्टेर खाने हाम्रा बच्चालाई आज त मुसादै माया पो गर्न थाल्यो भनेर कानेखुसी गर्न थालेछन्। केहीछिपछि जब बाघले अब आफू सुधिएको, कसैलाई दुःख नदिने जस्ता वाचा गर्न थालेपछि जनावरले थाहा पाएछन् कि जड्यालको राजाका लागि चुनाव हुँदैरहेछ र त्यो बाघ पनि एउटा उम्मेदवार रहेछ। त्यसैले मत मानका लागि पो यति साधु बनेको रहेछ।

हो, नेपालको सन्दर्भमा पनि जब चुनाव आउँछ त्यसपछि उम्मेदवारहरूको रैवेया नै फरक हुँच। उनीहरू सबैका दयालु बन्छन्, सबैलाई माया गर्छन् र सबैको दुःखसुखमा साथ दिने मुकिदाता बन्छन्। तर जब चुनाव जितेर जान्छन् त्यसपछि भने ती आश्वासन पूरा गर्नु त पैरे जाओसू, आफैलाई मत दिएर जिताउनेलाई कौडी पनि गन्दैनन्।

सन्दर्भ चुनावकै हो। आगामी मद्दिसर ४ गते नेपालमा पनि प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको चुनाव हुँदैछ। त्यसैले उम्मेदवारहरू विभिन्न आश्वासनसहित दैलो/दैलोमै आउने क्रम सुरु हुँदैछ। त्यातिथेर उनीहरू उही बाघ शैली अपनाउँदै बालबच्चाको गाला मुसार्नेछन्, २ वर्षअघि नै भवितिसकेका माता/पितालाई सञ्चै छ भनेर चेपारो घस्त्यू र अन्ततः आफूलाई उनीहरूकै दुःखसुखको साथी

प्रमाणित गरेर मत तान अधिकतम प्रयाप गर्छन्। यो अहिलेमात्र हैन, परम्परादेखिकै सनातनी चलनै भएको छ हाम्रो देशमा।

त्यसैले यतिथेर जनता सज्जग हुनु जस्ती छ। अझ भूमि अधिकारबाट वज्चितहरू भनै चलाखीसाथ बस्न आवश्यक छ। किनकि अब हाम्रो दैलोमा त्यस्तै उम्मेदवार आउनेछन् जसले यसअधिका चुनावमा पनि भूमिमाथि स्वामित्व दिलाइदिने, आवासको अधिकार उपलब्ध गराउने, अव्यवस्थित बसोबासीको व्यवस्थापन गर्ने र कृषि श्रमका भरमा बाँच्नेलाई गरिखाने व्यवस्थाका लागि जिमिन मिलाइदिने आश्वासन दिएका थिए। तिनै दलका प्रतिनिधि आउनेछन् जसले अधिल्ला चुनावताका यसैरारी बालबच्चाको गाला मुसादै दुःखसुखमा साथ दिने कसम खाएका थिए। त्यसैले अबको चुनावी प्रचारको अवधि भूमि अधिकारबाट वज्चितहरूका लागि आगामी दिनका आश्वासनको हिसाबकिताब माग गर्ने समयसमेत हो भने भुल्ल हुँदैन।

हिजो कसले के आश्वासन दिएको थियो ? त्यो करित पूरा भयो ? भएन भने किन भएन ? त्यस्ता आश्वासन पूरा हुन को बाधक बन्यो ? सकिएन भने नसकिने आश्वासन किन दिएको ? आश्वासन पूरा नहुँदा पनि मत माने नैतिकता कसरी प्राप्त भयो ? अब फेरि जितेर गएपछि हाम्रा समस्या समाधान हुने आधार के हो ? त्यसका लागि कसरी प्रतिबद्धता जनाउनुहुँच र त्यसप्रति कसरी विश्वस्त तुल्याउन सक्तुहुँच ? अब हामीले मत मान आउनेलाई सोध्ने यस्तै यावत प्रश्न छन् जुन लेखैर राखे हुँच। अनि उम्मेदवारहरूलाई सोध्न सहज हुनेछ।

त्यहिमात्र हैन, यो देशमा कर्मचारीले दुःख नपाउने, व्यापारी मालामाल हुने, ठेकेदार र बिचौलिया राजनीतिको केन्द्रविन्दुमा हुने, नेताहरूले काँचुली फेर्ने तर मोहीको अवस्थामा किन परिवर्तन आएन ? भूमिहीन किन पहिलो

दर्जाको नागरिक बन सकेन ? हरवा/चरवाले किन मान्छे बन पाएन ? बेदर्तावाल जोताहाले के अपराध गच्यो कि पुखीदेखिय कमाएको जमिनमा उसको स्वामित्व प्राप्त भएन ? अन्न नखाने देउता, विद्यालय आदिका स्वामित्वमा जग्गा हुँदा पनि बाँचका लागि अन्न खानैपर्ने मानवलाई गुठीको जग्गामा स्वामित्व दिलाउनबाट किन वज्चित गरिएको ? खेती नगर्नेको नाममा सयाँ विधा हुने तर दिनरात खेतीमै परिसना चुहाजेको स्वामित्वमा भने एक धुर पनि हुन नहुन नीति कसले बनायो ? दर्जानै प्रश्न छन् भूमि अधिकारबाट वज्चितहरूले गर्ने अनि उम्मेदवारहरूले उत्तर दिनुपर्ने।

कुरा सोभो छ- अबको चुनावमा पनि पहिले पहिलेका चुनावभैं लुसुक गएर मत दिने हैन। उनीहरूले दिएका आश्वासन सोभै पत्याउने हैन। किनकि उनीहरूले ती आश्वासन मात्र मत प्राप्तिका लागि दिएका प्रमाणित भइसकेको छ। सरकौरैपिछ्ये भूमि आयोग गठन गर्ने अनि त्यसले जनतालाई भुलभुलैयामा पारिरहने अर्थात आशमात्र देखाइरहने तर समस्या भने ज्युका त्युँ राहिरहने अवस्था लामै समयदेखिय काम रह्यो। ठोस र सार्थक निष्कर्ष निकालिएन। जसको परिणाम आज पनि नेपालमा भूमि अधिकारबाट वज्चित लाखाँ परिवार रुवाबासीको जीवन बाँच बाध्य छन्। न उनीहरू बाढी भन्न पाउँछन् न त पहिरो नै। न रात भन्न पाउँछन् न त बालबच्चा नै। यो सबैको कारण उही जमिनबिहीनता हो। भूमि अधिकार प्राप्तिमा खडा गरिएको अवरोध हो। त्यसैले यतिबेला नै हो माथिका प्रश्न सोध्ने। अनि आश्वस्त हुन सके मत दिने नत्र दण्ड। किनकि फलामलाई पनि आफूले चाहेको आकाशमा त्याउने भनेको तातेकै बेला हो। जसरी अहिले समय चुनावी माहोल्ले तातेको छ। यसभन्दा अधिका काम गर्न खोजेकालाई चिनेर मतदान गरौं। ◉

जनकराज जोशी

भूशासनको स्थानीयकरणसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

राष्ट्रिय भूमि नीति २०७५, ले भूमि व्यवस्थापनको स्थानीयकरणको सन्दर्भमा केही प्रष्ट नीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ। सो नीतिमा तीन तहका सरकारको भूमि व्यवस्थापन र प्रशासनसम्बन्धी जिम्मेवारी र अधिकार क्षेत्र प्रष्ट पार्ने, सोसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गरिने र भूमिसम्बन्धी सेवाहरू वर्गीकरण गरी प्रदेश र स्थानीय तहबाट प्रदान गरिने सेवा छुट्ट्याउने र सोहीबमोजिम कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने उल्लेख छ। परम्परागतरूपमा समुदायले सामूहिकतवरले उपयोग गर्दै आएको भूमिको अभिलेख स्थानीय तहले अद्यावधिक गरी राख्नुपर्ने, स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्रको सरकारी र सार्वजनिक

जग्गाको अभिलेख राख्नी संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने र सोको अभिलेख नियमितरूपमा सार्वजनिक गर्नुपर्ने र सरकारी सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणका लागि स्थानीय तहले स्थानीय समुदायसँग सहयोग लिन सक्ने प्रावधानसमेत यस नीतिमा छ। भूउपयोग नीति २०७२ ले स्थानीय भूमिको वर्गीकरण, भूउपयोग नाप नक्साङ्कन, स्थानीय तहमा भूउपयोग योजना तर्जुमा र सोहीबमोजिम भूउपयोग कार्यान्वयनको विषयमा प्रष्ट नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। यी नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तहमा आवश्यक संस्थागत संरचना, समितिहरू गठन गर्ने अवधारणासमेत अगाडि सारेको छ। यसै नीतिमा भएका

व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि तर्जुमा भएको भूउपयोग ऐनले स्थानीय तहमा भूउपयोग परिषद् र भूउपयोग कार्यान्वयन समितिको व्यवस्था गरी भूउपयोगसम्बन्धी अधिकांश संलग्नता र नेतृत्वमा हुने व्यवस्थासमेत गरेको छ। यस व्यवस्थालाई भूमि व्यवस्थापनको स्थानीयकरणका सन्दर्भमा कोशे दुङ्गाका रूपमा लिन सकिन्छ।

भूमिसम्बन्धी ऐन/नियमहरूमा स्थानीयकरणसम्बन्धी प्रावधान हाल प्रचलित भूमिसम्बन्धी प्रमुख ऐनहरूमा जग्गा नाप जाँच ऐन २०१९,

भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१, गुठी संस्थान ऐन २०३३, मालपोत ऐन २०३४, जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४, मुलुकी देवानी सहिता २०७४, भूउपयोग ऐन २०७६, लगायत छन्। यीबाहेक स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ मा पनि भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी विभिन्न विषय समावेश भएको पाइन्छ। भूमिसम्बन्धी अधिकांश ऐनहरू पाँच दशक पुरानो परिवेशमा तयार भएका र पटक-पटक सामान्य संशोधनबाट आवश्यकताअनुसार परिमार्जन हुँदै अभ्यासमा छन्। यी संशोधनसमेत ५० को दशकपछि बिरलै भएको पाइन्छ। हालको जग्गा प्रशासनका आधारभूत सारावान विषयस्तुहरू यिनै पाँच दशक पुरानो ऐनहरूबाट सञ्चालन हुँदै आएका छन् भने

लिखित रजिस्ट्रेशन, अंशबन्डा जस्ता केही सेवा र सोको कार्यविधि मुलुकी देवानी सीहिताबाट समेत निर्देशित छूँ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले स्थानीय तहबाट जग्गा प्रशासनको कार्य सञ्चालन गर्ने अवधारणालाई केही प्रस्तावका साथ उजागर गरेको भए पनि यो ऐन भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी विशेष ऐन नभएकाले यो विषय कागजमा मात्रै सीमित भै कार्यान्वयनमा आएको देखिँदैन।

संविधानको धारा ४७ ले मौलिक हक कार्यान्वयनसम्बन्धी ऐनहरू ३ वर्षीयतर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको भए पनि मौलिक हकसँग सम्बन्धित भूमिसम्बन्धी विषयहरू कार्यान्वयन गर्ने र संविधानको मर्म र भावनाअनुरूप अनुसूची ५ देखि ९ सम्म उल्लिखित विषयहरू कार्यान्वयनका लागि नयाँ ऐन तर्जुमा गर्ने कार्य भएको पाइँदैन। अनुसूची ५ मा उल्लिखित सझीय सरकारअन्तर्गत भूउपयोग नीति र भूउपयोग ऐन तयार गर्ने कार्य भएको छ भने अनुसूची ७ अन्तर्गत राष्ट्रिय भूमि नीति तयार भएको छ। त्यस्तै अनुसूची ९ को सुकुमबासी समस्या समाधनका लागि भूमिसम्बन्धी ऐनको आठौं संशोधन तयार भइ लागु भएको छ।

भूमिसम्बन्धी सेवा र भूमि व्यवस्थापनको स्थानीयकरणको सन्दर्भमा सबै भन्दा महत्वपूर्ण अनुसूची ६ र अनुसूची ८ को कार्यान्वयनका लागि भने कुनै विशेष प्रयास भएको पाइँदैन। अनुसूची ६ अन्तर्गत प्रदेश सरकारको एकल अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने भूमि व्यवस्थापन र गुठी व्यवस्थापनको विषय कार्यान्वयनको सन्दर्भमा नयाँ ऐन बनेको वा प्रचलित ऐनहरूमा कुनै थप प्रावधान गरेको पाइँदैन। भूमि व्यवस्थापन र गुठी व्यवस्थापनका विविध विषय र यसअन्तर्गत सञ्चालन हुने कार्यक्रम वा क्रियाकलापहरूको विषयमा थप व्याख्या वा विस्तृतिकरण ऐनमार्फत नै भएमा कार्यान्वयनमा सहजता हुने देखिन्छ।

त्यस्तै अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको एकल अधिकारभित्र उल्लिखित विषय घर तथा जग्गा धनी पुर्जी वितरण भने विषयअन्तर्गत समेटिने कार्यक्रम र क्रियाकलाप प्रष्ट नभएको र स्थानीय तहहरूमा प्रविधि, सङ्गठन, जनशक्तिलगायत्र पूर्वाधार र

क्षमता विकसित भैनसकेका कारण देखाइ उक्त अनुसूची कार्यान्वयन सम्बन्धमा थप कानुनी व्यवस्था लागु हुन सकेको पाइँदैन।

यस अवधिमा भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ को साताँ र आठाँ संशोधनमार्फत भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीका समस्या समाधानन गर्ने विषयले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ। यो ऐनले भने भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीहरूको पर्हचान,

स्थानीय भूउपयोग परिषद्‌ले भूउपयोग क्षेत्र वर्गीकरण र भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्ने र स्थानीय कार्यान्वयन समितिले कार्यान्वयन गर्ने प्रावधान भूमि व्यवस्थापनको स्थानीयकरणको कोशे दुङ्गा प्रमाणित हुने आशा गर्न सकिन्छ।

सत्यापन र प्रमाणीकरणका लागि स्थानीय तहको महत्वपूर्ण भूमिका सुनिश्चित गरेको छ।

साथै भूमिहीन दलित र भूमिहीन सुकुमबासीहरूलाई वितरण गर्न स्थानीय तहमा जग्गा पर्हचान गर्न, जग्गाको विवरण सङ्कलन र नाप नक्साङ्रान्ति गर्नसमेत स्थानीय तहको भूमिका निर्धारण हुनुलाई भूमिसम्बन्धी अधिकार, सेवा प्रवाह र भूमि व्यवस्थापनको स्थानीयकरणको दृष्टिकोणबाट प्रशंसनीय मान सकिन्छ। यसको कार्यान्वयन प्रक्रियाले गति लिइनसकेको भए पनि यसमा स्थानीय तह र स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभगिता निर्धारण गरिनु सकारात्मक पक्ष छ।

भूउपयोग ऐन २०७६ लाई भूमि व्यवस्थापनको स्थानीयकरणको सन्दर्भमा महत्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा लिन सकिन्छ। यसमा भूमिको वर्गीकरण, भूउपयोग क्षेत्र अद्यावधिक, भूउपयोग कार्यान्वयन, भूउपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन, कृषि क्षेत्रको संरक्षण र उपयोगलगायत्र विषयहरूमा स्थानीय तहको विशेष र महत्वपूर्ण भूमिका सुनिश्चित गरिएको छ। आफ्गो भौगोलिक क्षेत्रभित्र रहेको कुन भूमिको कसरी उपयोग गर्ने भने अधिकार स्थानीय तहमा नै दिइएको, सोका लागि योजना तर्जुमा, नीति निर्धारण र निर्णय प्रक्रियासमेत स्थानीय तहमा नै हुने गरी नीतिगत, कानुनी र संरचनागत व्यवस्था गरिएको छ।

स्थानीय भूउपयोग परिषद्‌ले भूउपयोग क्षेत्र वर्गीकरण र भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्ने र स्थानीय कार्यान्वयन समितिले कार्यान्वयन गर्ने प्रावधान भूमि व्यवस्थापनको स्थानीयकरणको कोशे दुङ्गा प्रमाणित हुने आशा गर्न सकिन्छ। तथापि भूउपयोग परिवर्तन गर्ने, भूउपयोग क्षेत्र वर्गीकरणको आधार र मापदण्ड तयार गर्ने, भूउपयोगसम्बन्धी कार्यविधि बनाउने, भूउपयोग क्षेत्र थप गर्नेलगायत्र कार्यका लागि सङ्खीय सरकारको सहमति लिउपर्ने जस्ता व्यवस्था परिमार्जन गरी थप स्थानीय तह मैत्री बनाउन सकिने अवस्था रहेको देखिन्छ।

आवधिक योजनाहरूमा स्थानीयकरणसम्बन्धी प्रावधान

तेहाँ त्रिवर्षीय योजना २०७०/७१ - २०७२/७३ र चौथी त्रिवर्षीय योजना २०७३/७४ - २०७५/७६ विशेष गरी भूमिसम्बन्धी सेवाको प्राविधिक विषयवस्तुहरूमा बढी केन्द्रित भएको पाइन्छ। यी दुवै योजनाले भूउपयोग नक्सा तयार गर्ने, भूउपयोग नीति लागु गर्ने, जग्गाको अभिलेखहरूलाई डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने, कार्यालयहरूमा आधुनिक प्रविधि प्रयोग गर्ने, गाउँब्लकको जग्गा नाप नक्सा गर्ने र द्वाढबाट क्षति भएका भूमि लगतको पुनर्स्थापना गर्ने, भूसूचना प्रणाली स्थापना, जनशक्ति विकासलगायत्र विषयहरूलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ।

स्थानीय स्तरमा सामाजिक

आर्थिकरूपमा पिछडिएका मुक्त कमैया, मुक्त हलियाहरूको पुनर्स्थापना गर्ने विषयलाई भने दुवै योजनाले विशेष महत्व दिएको देखिए पनि सोको कार्यान्वयनमा सङ्घीय सरकारकै जिल्लास्थित कार्यालयहरूबाटै हुने गरी व्यवस्था गरिएको हुँदा स्थानीयता र स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागिताको विषय गौण नै रहेको देखिन्छ ।

पन्थ्रौं पञ्चवर्षीय योजना २०७६/७७-२०८०/८१ मा भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी विषयहरू विगतका योजनाहरूको तुलनामा व्यापक र विस्तृतरूपमा लिपिबद्ध भएको पाइन्छ । यसको सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीतिहरू पनि राष्ट्रिय भूमि नीति २०७५ र भूउपयोग नीति २०७२ सँग मिल्ने गरी राखिएको देखिन्छ ।

यसमा विशेष गरी भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने, भूमिहीन दलित, कृषक, सुकुमबासी, मोही तथा गुठी किसान, अव्यवस्थित बसोबासीलगायत सीमान्तकृत वर्गको भूमिमाथिको अधिकार र पहुँच सुनिश्चित गर्ने, नाप नक्साङ्कनका आधुनिक प्रविधि अपनाइ शुद्ध तथा विश्वसनीय भूसूचना सङ्कलन गर्ने, देशभरीको सम्पूर्ण जीमिनलाई जग्गा प्रशासन प्रणालीमा आबद्ध गर्ने, सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक तथा गुठी जग्गा संरक्षण गर्ने, घर जग्गा मूल्याङ्कन प्रणाली आधुनिक र वस्तुपरक बनाउने, जग्गा प्रशासन सेवालाई सहज, सरल, विश्वसनीय र पारदर्शी बनाउनेलगायत विषय समेटिएका छन् ।

यस योजनाले स्थानीय तहमा भूउपयोग कार्यक्रम लागु गर्ने, स्थानीय तहहरूमा रहेका सीमान्तकृत लक्षित वर्गको भूमिमा पहुँच, विगत लामो समयदेखि सम्बोधन हुन बाँकी रहेका मोही, किसानलगायतका मुद्दाहरूको समाधान र स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण विषय उल्लेख गरेको छ । तापनि स्थानीय तहमा स्थानीय तहबाटै स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागितामा भूमिसम्बन्धी सेवा प्रवाह हुने गरी भूमिसम्बन्धी मुद्दाहरूको समाधान हुने गरी सेवाहरूको स्थानीयकरणको विषयलाई प्रष्टसँग उठाएको भने पाइँदैन ।

सरकारको वार्षिक नीति तथा

कार्यक्रमहरूमा स्थानीयकरणसम्बन्धी प्रावधान

नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष

२०७७/७८ को नीति तथा कार्यक्रममा भूमि उपयोगबिहीन हुने अवस्था अन्त्य गर्ने साथै स्थानीय तहमार्फत बाँध्ने जग्गा करार खेती गर्न प्रोत्साहन, भूमि बैट्क स्थापना र सञ्चालन, भूमिको वर्गीकरण र भूउपयोग कार्यक्रम सञ्चालन, कृषियोग्य जग्गाको संरक्षण, परम्परागत जग्गा प्रशासन प्रणालीको आधुनिकीकरण र अनलाइन सेवा विस्तार, सरकारी सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण र व्यवस्थापन, भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगमार्फत भूमिहीन, सुकुमबासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीहरूको समस्या समाधान गर्ने भूमिमा रहेको द्वैथ स्वामित्व अन्त्यलगायत विषय प्राथमिकताका साथ उठाइएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नीति तथा कार्यक्रममा पनि अतिक्रमित जग्गाहरू सरकारका नाममा फिर्ता ल्याउने, सरकारी सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण र उपयोग गर्ने, जग्गा प्रशासन प्रणालीलाई थप प्रविधिमैत्री तुल्याउने, भूउपयोग नीति कार्यान्वयन गर्ने र भूउपयोग योजना तयार गरी लागु गर्ने जस्ता विषय उल्लेख भएका छन् ।

नीति तथा कार्यक्रममा उल्लिखित विषयहरू कार्यान्वयका लागि अर्थ मन्त्रालयले प्रत्येक वर्ष ल्याउने बजेटमा समेत विभिन्न कार्यक्रम घोषणा हुने गरेको छ । तीमध्ये अधिकांश विषय नीति तथा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित वार्षिक क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्न आवश्यक बजेटसँग सम्बन्धित हुने विषयहरू हुने भए पनि आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को बजेट वक्तव्यमा समेटिएको एउटा विषय भने भूमि प्रशासनको स्थानीयकरणका दृष्टिले अत्यन्त महत्वपूर्ण देखिन्छ । उक्त बजेट वक्तव्यमा सो आर्थिक वर्षमा ६० वटा मालपोत कार्यालय र नापी कार्यालयहरू स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गरिसे विषय उल्लेख छ ।

नीति तथा कार्यक्रममार्फत नेपाल सरकारले आवश्यक योजनामा उल्लिखित लक्ष्य र उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न वार्षिकरूपमा लिइने नीति र कार्यान्वयन गरिने कार्यक्रमहरू

सदनसमक्ष प्रस्तुत गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धतासहित संसदको विश्वास हासिल गरी कायदिश लिने गरेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा नेपालको संविधान कार्यान्वयनमा आएपश्चात सो संविधानको मर्म र भावनाअनुकूल सङ्घीयता कार्यान्वयन र संविधानको अनुसूचीमा उल्लेख भएबोजिम भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकार र कार्यक्षेत्रको सोहीबोजिमको स्थानीयकरणको प्रयास सुरु हुनुपर्ने हुन्थ्यो । उक्त प्रयास नेपाल सरकारको आवधिक योजना र नीति तथा कार्यक्रममा लेखिनु र देखिनुपर्थ्यो । तर नेपालको पन्थ्रौं योजना र तत्पश्चात हालसमका नीति तथा कार्यक्रमहरूमा यो विषय आवश्यक प्रष्टताका साथ उल्लेख भएको पाइँदैन ।

तथापि यसबीचमा आएका कतिपय कार्यक्रमहरू, जस्तै- भूउपयोग कार्यक्रम सञ्चालन, भूमिहीन सुकुमबासी, भूमिहीन दलित र अव्यवस्थित बसोबासीहरूको व्यवस्थापनलगायत कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न स्थानीय तहको अधिकार र जिम्मेवारी सम्बन्धमा प्रष्ट कानुनी व्यवस्था भएबाट भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा स्थानीय तहको भूमिका परिभाषित भएको भूमि प्रशासनको स्थानीयकरणको मुद्दा स्थापित हुने दिशामा एक कदम अगाडि बढेको र आगामी दिनमा यसमा थप सुधार हुँदै जाने आशा पलाएको छ । उल्लिखित कार्यक्रमहरू घोषणा भई कार्यान्वयनको तयारी भैरहेको तर पूर्णरूपमा कार्यान्वयन भइनसकेको हुनाले अहिले तै यसको परिणाम, दिगोपना र प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गरिनु उपयुक्त नहुने देखिन्छ ।

सरकारको कार्य

विस्तृतीकरणसम्बन्धी प्रतिवेदनमा स्थानीयकरणसम्बन्धी प्रावधान

स्थानीय सरकार

प्रादेशिक मापदण्डबोजिम स्थानीय घर जग्गा धनी पुर्जा वितरण लागत व्यवस्थापन, भूमिको वर्गीकरणअनुसारको लगत, स्थानीय जग्गाको कित्ताकाट र भूमि लगत नक्सा, मेस्ता निर्माण र संरक्षण, सरकारी प्रयोजनका लागि जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा निर्धारण एवं वितरणमा समन्वय र सहजीकरण, जग्गा विवाद

समाधान, विश्व सम्पदा सूचीमा परेका स्मारक र पुरातात्त्विक महत्वका एवं वन, सीमसार क्षेत्र, तटवर्ती क्षेत्रका जग्गासम्बन्धी लगत, अव्यवस्थित बसोबासको व्यवस्थापनका कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन, योजनाबद्ध र व्यवस्थित बस्ती विकासका कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन। एकीकृत बस्ती विकासका लागि जग्गाको एकीकरण तथा जग्गा विकास र व्यवस्थापन, सद्गीय र प्रदेश कानुनबमोजिम स्थानीय तहमा सुकुम्बासी पहिचान र अभिलेख व्यवस्था, स्थानीयस्तरमा सुकुम्बासीसम्बन्धी जीविकोपार्जन र बसोबास व्यवस्था कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदनको अध्ययन गर्दा प्रदेश सरकारलाई भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण अधिकार र जिम्मेवारी प्रदान गर्न खोजिएको देखिन्छ।

भूमि व्यवस्थापनको नीतिगत विषयहरू र नियमनको कार्य, नाप नक्साइकनसम्बन्धी विशिष्ट वैज्ञानिक किसिमका काम, देशभर एकरूपता कायम गर्नुपर्ने मापदण्ड, अन्तर्राष्ट्रिय सीमा जस्ता राष्ट्रिय नाप नक्सा निकायका रूपमा सद्गीय तहमा नापी विभागले गर्ने गरी जिम्मेवारी किटान गरिएको छ भने अन्य नाप नक्साङ्कन विशेषगरी कित्ता नापी र जग्गा प्रशासन, गुठी जग्गाको व्यवस्थापन, स्वामित्व परिवर्तनलगायत जनताको सम्पत्तिको अभिलेखसँग सम्बन्धित कार्यहरू, यसको आधार मापदण्ड, नीति, कानुनलगायत विषयमा प्रदेश सरकारको निर्णीयक भूमिका सुनिश्चित गरेको देखिन्छ।

सद्गीयताको मर्म र भावनाअनुसार जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषय र सोसँग सम्बन्धित सेवा प्रवाह जनताको सबैभन्दा नजिकको सरकारमार्फत हुनुपर्ने मान्यताअनुरूप घर तथा जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा जनतालाई प्रदान गर्ने, सोको अभिलेख राख्ने, घर जग्गाको कर निर्धारण र सड्कलन गर्ने, घर जग्गाको स्वामित्वसम्बन्धी सामान्य विवाद समाधान गर्ने, किताकाट, नक्सा प्रमाणित जस्ता जनताको सरोकारका नियमित र निरन्तर चलिरहने कार्यहरू स्थानीय सरकारमार्फत सञ्चालन हुने प्रावधान राखिएको देखिन्छ।

कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदनमा यी विषय उल्लेख भए तापनि हाल यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको भने पाइँदैन।

नेपालको सर्विधानमा नै उल्लिखित विषयहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानुनी व्यवस्था गरेर ३ तहका सरकारको काम, कर्तव्य र अधिकार प्रष्ट ढङ्गबाट व्याख्या गर्न नसकिएको हुँदा यी विषय कार्यान्वयनमा नगएको सर्वसाधारणको बुझाइ पाइन्छ। जुन विषय ऐनमा उल्लेख भएर आयो सोको कार्यान्वयनमा सहजता भएको र कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदनको ऐनसरह मान्यता नभएका कारण अन्य विषय कार्यान्वयनमा द्विविधा र कठिनाइ हुन गएको धारणा

नेपालको सन्दर्भ अध्ययन गर्ने हो भने भूमि व्यवस्थाको स्थानीयकरणका लागि भएका नीतिगत र कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयनमा लै जाने समुचित व्यवस्था गर्ने केही ढिलाइ भैरहेको महसुस भएको छ।

सम्बन्धित निकायहरूको पाइन्छ। भूमि प्रशासनको स्थानीयकरणको सन्दर्भमा पनि भूमिसम्बन्धी ऐनको आठाँ संशोधन र भूमिसम्बन्धी नियमावलीको अठारौं संशोधनले भूमिहीन सुकुम्बासी, भूमिहीन दलित र अव्यवस्थित बसोबासीहरूको व्यवस्थापनमा स्थानीय, प्रदेश र सद्गीय सरकारको भूमिका सुनिश्चित गरेका कारण सोहीबमोजिम कार्यान्वयन सहजताका साथ अगाडि बढेको छ भने जग्गा प्रशासनका अन्य कार्यहरूबाटे जग्गा नाप जाँच ऐन, मालपोत ऐनलगायतमा साविकको व्यवस्था नै कायम रहेको, सर्विधानको मर्म र भावनाअनुसार संशोधन वा नयाँ ऐन निर्माण हुन नसकेका कारण यी सेवाहरूको स्थानीयकरणमा खासै प्रगति हुन

नसकेको गुनासो सरोकारवालाहरूले गर्ने गरेका पाइन्छ।

कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्था

नीति, कानुन तथा सर्विधानमा भएका व्यवस्थाहरू प्रष्ट योजना र कार्यक्रमहरू तय गरी सक्षम सञ्चालन र दक्ष जनशक्तिमार्फत कार्यान्वयनमा लैजाने गरिन्छ। नेपालको सन्दर्भ अध्ययन गर्ने हो भने भूमि व्यवस्थाको स्थानीयकरणका लागि भएका नीतिगत र कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयनमा लैजाने समुचित व्यवस्था गर्न केही ढिलाइ भैरहेको महसुस भएको छ। नेपालको सर्विधान कार्यान्वयनमा आएपछिको अवस्था हेर्दा केही नीतिगत र कानुनी व्यवस्था गरिएको र कार्यक्रम र योजना तय भएको देखिए पनि कार्यान्वयनको उचित संयन्त्र, विशेषगरी सञ्चालन, जनशक्ति, पूर्वाधार र क्षमता विकासको कार्य हुन नसकदा भूमि व्यवस्थाको स्थानीयकरणले मूर्त रूप पाइसकेको देखिँदैन।

सञ्चालनिक व्यवस्था

हाल भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा काम गर्ने अधिकांश सञ्चालनहरू सद्गीय तहमा नै छन्। भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय र यस मातहत भूमि व्यवस्थापन तथा अभिलेख विभाग र नापी विभाग केन्द्रमा स्थापित छन्। यी २ दूला विभागअन्तर्गत ७७ जिल्लामा १२६ वटा भूमि सुधार तथा मालपोत कार्यालय र त्यति नै सदृख्यामा नापी कार्यालय स्थापना भई नागरिकका लागि भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी सेवा प्रवाह भैरहेको छ।

यी कार्यालयहरूबाट नाप जाँचसम्बन्धी कार्यहरू सञ्चालन हुने गर्दछन्। विशेषगरी साविकमा नाप जाँच भएको स्थानमा पुनः नाप जाँच गरी जग्गा धनी दर्ता प्रमाण पुर्जा दिने, विगतमा द्वन्द्वका कारणले नाप नक्सा नष्ट भएको स्थानमा विशेष नापी सञ्चालन गरी अभिलेख पुनर्स्थापना गर्ने, गाउँब्लकमा नाप जाँच भएका वा नाप नक्सा हुन छूट भएका वा स्वबासी बेनिस्सा जग्गाका रूपमा व्यक्ति उपभोग गरिरहेका तर नाप नक्साइकन नभएका वा पुर्जा प्राप्त नभएका स्थानको नाप नक्सा गर्ने, जग्गा दर्ता गर्ने र जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा तयार गरी वितरण गर्ने

कामहरू नापी कार्यालयबाट हुने गर्दछन् । त्यस्तै मालपोत कार्यालयबाट हुने अंशबन्डा, राजीनामालगायत कारोबारबाट नयाँ कित्ता कायम हुने अवस्थामा कित्ताकाट गरी नक्सा अद्यावधिक गर्ने, जग्गाको रेखाङ्कन गर्ने, क्षेत्रफल चेकजाँच गर्नेलगायत अन्य प्राविधिक कार्य नापी कार्यालयहरूबाट हुने गर्दछन् ।

प्रदेश वा स्थानीयस्तरमा विकास निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने जग्गा प्राप्ति गर्ने, जग्गाको मूल्याङ्कन गर्ने, जग्गा विकास गर्नेलगायत कार्य पनि सङ्घीय सरकार वा मातहतका निकायहरूमार्फत नै हुने गरेको र सोका लागि पनि प्रदेश वा स्थानीय तहमा आवश्यक सङ्गठनको व्यवस्था हुन नसकेको देखिन्छ । भूउपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन, भूमि बैडक स्थापना र सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था स्थानीय तहबाट हुने कानुनी व्यवस्था भैसकेको भए पनि कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तहमा आवश्यक सङ्गठन संरचना तथ भएको पाइँदैन । भूउपयोग नीति र पन्थाँ योजनामा प्रदेश तहमा निर्देशनालय स्थापना गर्ने र आ.व. २०७७/७८ को वार्षिक कार्यक्रममा ६० वटा स्थानीय तहमा मालपोत तथा नापी कार्यालयहरू स्थापना गर्ने भनिए पनि कार्यान्वयनमा आएको देखिँदैन ।

हाल प्रदेश तहमा भूमि व्यवस्थासम्बन्धी विषय हर्ने मन्त्रालय गठन भएको छ । ७ वटै प्रदेशमध्ये अधिकांशमा कृषि, पशुपन्थी, सहकारी, गरिबी निवारण जस्ता अन्य विषय क्षेत्रसँगै संयुक्तरूपमा भूमि व्यवस्थासम्बन्धी विषय हर्ने गरी मन्त्रालय गठन भए पनि यसको मातहत कुनै निर्देशनालय, कार्यालय, शाखा वा एकाइ गठन भएको देखिँदैन । त्यस्तै स्थानीय तहहरूमा पनि भूमि व्यवस्थासम्बन्धी विषय हर्ने प्रभावकारी संयन्त्र वा सङ्गठनात्मक संरचना तयार भएको छैन । केही स्थानीय तहहरूमा भूमि व्यवस्थासम्बन्धी एकाइ र सामान्य प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्था गरिएको भए पनि अधिकांश स्थानीय तहमा प्रतिबद्ध सङ्गठन र जनशक्तिको व्यवस्था भएको पाइँदैन ।

समग्रमा सङ्घीयताको मर्म र भावना एवं नेपालको सर्विधानअनुसार भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रवाह हुने करिपय सेवा

प्रदेश र स्थानीय तहबाट हुने गरी नीतिगत र कानुनी व्यवस्था गरिए पनि यी कार्य सङ्घीय तहबाट सञ्चालनमा छन् । प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आवश्यक साङ्गठनिक व्यवस्था हुन सकेमा वा यी कार्य तततत तहमा हस्तान्तरण गर्न सकिएमा मात्र भूमि व्यवस्थाको स्थानीयकरणको प्रक्रिया पूरा हुनेछ ।

जनशक्ति

भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा प्रदेश तथा स्थानीय तहमा जनशक्तिको उपलब्धता पनि न्यून मात्रामा देखिन्छ । प्रदेश तहमा गठित मन्त्रालयमा भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी विषय हर्ने एउटा महाशाखा व्यवस्था गरेको छ जसमा ३ जनासम्म कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ । अधिकांश स्थानीय तहमा १ देखि २ जनासम्म भूमि व्यवस्थासम्बन्धी कर्मचारी रहने गरी एकाइको व्यवस्था भए पनि कम जनसङ्ख्या भएका उच्च पहाडी र हिमाली भेगका स्थानीय तहमा यस्ता जनशक्तिको व्यवस्था गरिएको छैन । हाल केही स्थानीय तहले भने आफ्नै झोत र साधनले भूमि व्यवस्थासम्बन्धी अध्ययन गरेका कर्मचारीहरूको व्यवस्था गर्न थालेको पनि देखिएको छ ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा सामान्यतया प्रशासन सेवाका जनशक्ति रहने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो जनशक्तिलाई सामान्यतया भूमि व्यवस्थापन र जग्गा प्रशासनसम्बन्धी ज्ञान, सिप र अनुभव हुने गरेको पाइँदैन । भूमि व्यवस्थापन आफौमा प्राविधिक र विशिष्ट प्रकृतिको कार्यक्षेत्र भएकाले प्रशासनिक सेवाका जनशक्तिले पूर्ण क्षमताका साथ उत्कृष्ट सेवा प्रदान गर्न कठिनाइ हुने गरेको पाइँन्छ । यस्ता जनशक्तिलाई भूमि व्यवस्थापन, सोसम्बन्धी कानुनी विषयवस्तुको जानकारी, नापजाँच र जग्गा प्रशासनको प्राविधिक पक्ष र यसलाई सञ्चालन गर्ने सूचना प्राविधिको विशिष्टीकृत ज्ञान, सिप र अनुभव दिलाउन सकेमा वा छुट्टै भूमि व्यवस्थापन सेवा वा समूह गठन गरी जनशक्ति व्यवस्थापन गर्न सके मात्र स्थानीय स्तरमा भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रभावकारी सेवा प्रवाह हुन सक्छ ।

प्राविधिक क्षमता

हाल अधिकांश स्थानीय तहमा भूमि

व्यवस्थापनसम्बन्धी सेवा उत्पादन र प्रवाहका लागि आवश्यक प्राविधिक क्षमताको अभाव पाइँन्छ । जग्गा नाप जाँचका आधुनिक प्रविधि, यन्त्र उपकरण, हार्डवेयर, सफ्टवेयर, उच्च क्षमताका कम्प्युटर, उच्च क्षमताको इन्टरनेट नेटवर्क, जिआइएसलगायत सूचना व्यवस्थापन प्रणाली र डाटाबेसलगायतका प्राविधिक क्षमता र सोहीअनुसारका

जनशक्तिको उपलब्धता स्थानीय तहमा हुन आवश्यक भैसकेको छ । एकैपटक र तत्काल यी सबै प्रविधि र पूर्वाधारको व्यवस्था हुन नसके पनि यसको आवश्यकता बोध हुनुपर्ने र आवश्यकताको प्राथमिकीकरण गरी क्रमाः यसको व्यवस्थाका लागि आवश्यक कार्यक्रम, योजना र बजेट व्यवस्था गरी अघि बढ्न जस्ती देखिन्छ ।

भौतिक पूर्वाधार

स्थानीय तहमा

सेवाग्राहीमैत्री पूर्वाधारसमेत अभाव देखिन्छ । भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी सेवा प्रवाहका लागि उचित र पर्याप्त मात्रामा स्थानको उपलब्धता, साविकदेखिका पुराना अभिलेखहरूको उचित सङ्घग्रह, संरक्षण र व्यवस्थापन, नयाँ प्रविधिको हार्डवेयर, सफ्टवेयर र नेटवर्किङ जडानको उपयुक्त स्थान, कर्मचारीहरूको व्यवस्थित कार्यकक्ष र सेवाग्राहीहरूको प्रतीक्षा कक्षलगायत पूर्वाधारहरूको व्यवस्था हुन आवश्यक देखिन्छ । भाडाका घर, उपयुक्त डिजाइन वा लेआउट नमिलेका कार्यालय र कार्यकक्षबाट व्यवस्थित र प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्न कठिनाइ हुने गर्छ । हाल अधिकांश स्थानीय तहहरूको आफ्नो भवन नभएको, कतिपय स्थानीय तहको भवन भए पनि उपयुक्त र पर्याप्त स्थानको अभाव भएको पाइँन्छ । विगत केही समययता स्थानीय तहहरूले आफ्नै सुविधा सम्पन्न भवन निर्माण गर्ने कार्य अघि बढाएका पाइए पनि कुन सेवा प्रदान गर्न कस्तो किसिमको पूर्वाधार, ढाँचा वा लेआउट आवश्यक पर्छ, सोहीबमोजिम डिजाइन गरेको भने पाइँदैन । तसर्थ पर्याप्त स्थानसहित उपयुक्त किसिमको भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्थापनले पनि भूमिसम्बन्धी सेवाको स्थानीयकरणमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ । ◎

जगत देउजा

हरवा/चरवा पुनर्स्थापना

कमैया मुक्तिको घोषणा भएको २२ वर्ष पुगेको अवसरमा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयले प्रधानमन्त्री निवास वालुवाटारमा साउन २ गते विशेष कार्यक्रम गरेको थियो । मन्त्री शशी श्रेष्ठको अध्यक्षतामा भएको कार्यक्रममा प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा प्रमुख अतिथि हुनुहुन्थ्यो । करिब १० जना मन्त्री, कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सभापति, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समितिको सभापति, विभिन्न आयोगका अध्यक्ष, भूमि अधिकारकर्मीलगायतको उपस्थिति थियो । उक्त कार्यक्रममा मन्त्रालयका सचिव रामप्रसाद थपाल्याले

कार्यक्रमको उद्देश्यबारे स्पष्ट गर्नुभएको थियो । प्रधानमन्त्रीले कार्यक्रम उद्घाटन सन्देश वाचन गरी गर्नुभएको थियो । कार्यक्रममा हरवा/चरवा अधिकार मञ्चका अध्यक्ष दशन मण्डलले हरवा/चरवाको कठिन जीवनको विषयमा बोल्नुभएको थियो । समितिका श्याम श्रेष्ठले अध्ययन प्रतिवेदनको सार प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । प्रधानमन्त्रीको निर्देशनपश्चात भूमि व्यवस्था मन्त्रीले मन्त्रव्यसंहित कार्यक्रम समापन गर्नुभएको थियो ।

कमैया मुक्तिको घोषणा भएको २२ वर्ष पुगेको अवसरमा विशेष घोषणा भनिए पनि मुक्त कमैयाको उपस्थिति थिएन । सन्दर्भ त्यसलाई बनाए पनि हरवा/चरवाको

मुक्तिको विषयमा सरकारी प्रतिबद्धता दर्शाउनु कार्यक्रमको उद्देश्य थियो । कमैया श्रम निषेध ऐनले हरवा/चरवा मुक्तिको विषयमा बोलिसकेको भए पनि पुनः मुक्तिको घोषणा गर्ने वा नगर्ने विषयमा विभिन्न विचार आइरहेका सन्दर्भमा ऐनमा टेकेर ऐनको व्यवस्था सरकारीतरबाट आएको छ । यसअद्य कमैया, हलिया र कमलरी मुक्तिको घोषणा गरिएको र ऐनले हरवा/चरवालाई नछोएको हुँदा घोषणाले मुक्तिको माहोल बनाउन सहयोग गर्दथ्यो । भूमि व्यवस्था मन्त्रालयका सचिवदेखि मन्त्री र प्रधानमन्त्रीको भनाइ विश्लेषण गर्दा सबै प्रकारका बँधुवा मजदूर पुनर्स्थापनाका लागि सरकारको प्रतिबद्धता जाहेर भएको छ । घोषणाले मात्र मुक्ति हुने हैन । ह्यट कमैया, हलिया, कमलरीलगायत सम्पूर्ण हरवा/चरवाको सरकारले एकिन लगत लिई भूमि, आवाससहित जीविकोपार्जन एवं शिक्षामा सघाउने गरी कार्य गन्यो भने त्योचाहिँ महत्वपूर्ण हुनेछ ।

मुक्त हरवा/चरवा परिवारहरूको सामाजिक आर्थिक उन्नति र सम्मानजनक जीवन सुनिश्चित गर्नका लागि विशेष लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नेपालको सबै सम्बद्ध निकायहरूलाई आग्रह गर्दछु । यस कार्यमा आवश्यक सहयोग, समन्वय र सहकार्यको लागि प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई समेत हार्दिक आग्रह गर्दछु ।

उक्त कार्यक्रममा मुक्त कमैया, कमलरी, मुक्त हलिया, हरवा/चरवासम्बन्धी वस्तुस्थिति अध्ययन समितिका संयोजक श्याम श्रेष्ठले प्रतिवेदनको सारांश प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । यस लेखमा हरवा/चरवाका सम्बन्धमा प्रस्तुत विषय मात्र समेटिएको छ ।

पुनर्स्थापनाको एकीकृत प्याकेजसर्वात हरवा/चरवाको मुक्ति र पुनर्स्थापनाको कार्यलाई प्रभावकारी ढाढाले अधि बढाउन सकिएमा यो एउटा त्यस्तो ऐतिहासिक पाइला हुनेछ जसले नेपालमा सम्पूर्णरूपमा सामन्ती भूदास प्रथा वा बँधुवा श्रमको पुरापुर उन्मूलन सम्भव बनाउनेछ ।

मधेसका ८ जिल्लामा ज्यालामा काम गर्ने/गराउने चलन बढ्दो रहे पनि सर्विधान र कानुनले निषेध गरेको बँधुवा श्रम र

हरवा/चरवाको अस्तित्व अझै छ । विशेषतः ऋण र सानो टुक्रो जमिनकै लागि उनीहरू हरवा बस्दारहेछन् । बास तथा भूमिविहीनता, रोजगारविहीनता, चौतर्फी चरम गरिबी नै त्यस्ता मूल कारण हुन् जसले व्यक्तिलाई हरवा बन्न जानका लागि बाध्य तुल्याउँछ ।

**हरवा/चरवामध्ये
बहुसङ्ख्यक दलित
समुदायको रहेका र
उनीहरू ऐतिहासिक
रूपमै विभेद र छुवाछुत
भोग्न बाध्य रहेका प्रष्ट
गरेका छन् । बाध्यात्मक
रूपमा ऋण बन्धनमा
परेर न्युन ज्यालामा काम
गरिरहेका हरवा/चरवा पुस्तौ
पुस्तादेखि कुनै हिसाबकिताब
विना ऋणदाता जग्गाधनीका
खेत जोतिरहेका र गाईबस्तु
चराईरहेका छन् ।**

ऋणका नाजायज र गैरकानुनी सर्त नै त्यो साधन हो जसले हरवालाई जिन्दगीभर बाँधा श्रमिक बन्न बाध्य पार्दछ । खान र औषधि उपचार गर्नका लागि अधिकांश हरवा/चरवा ऋण लिन बाध्य छन् । त्यो ऋणको साँवा सामान्यतया दोब्बरदेखि तेब्बर बनाएर तमसुक बनाइने चलन अझै पनि व्यापक छ । आमरूपमा ३६ देखि ६० प्रतिशतसम्म ब्याज छ । गिरहतकहाँ बढी ज्याला दिइ ए पनि काम गर्न पाइँदैन । यो नै उसको बँधुवा श्रमको स्थिति हो । गएमा घर वा गाउँ निकाला गरिन्छ । धेरैजसो स्थानमा दिनको ५ किलो धान हरवालो पाइरहेको ज्यालाका रूपमा

देखिएको छ जुन नगदमा बदल्दा मुस्किलले २ सय रुपियाँ जित हुन्छ । महिला र पुरुषका ज्यालाका बीचमा काफी विभेद छ ।

हरवा/चरवाबारे धनुषाका केही पालिकाहरूमा सि.एस.आर.सी.र फ्रिडम फोरमले सन् २०१९ मा बृहत् अध्ययन गरेका छन् । अध्ययनअनुसार ९० प्रतिशत हरवाले औषधि उपचार र खानेकुरा नै नभएर ऋण लिन्छन् र हरवा नामक बँधुवा श्रमिक हुन बाध्य हुन्छन् । ७२ प्रतिशत हरवाले अन्यत्र ज्याला ज्यादा भए पनि काम गर्न जान पाउँदैनन् । हरेक ५ मा २ हरवाको आफ्नो उत्पादन भने नै केही छैन । हरवा/चरवामध्ये २७ प्रतिशतको निजी उत्पादनले केवल ३ महिना मात्र धान्छ । ८८ प्रतिशत हरवाको बस्नका लागि कच्ची ठहरो मात्र छ । २४ प्रतिशत हरवाको ऐलानी जमिनमा ठहरो छ र २७ प्रतिशतको गाउँ ब्लकमा घर छ । हरवामध्ये ७४ प्रतिशत तराईका दलित छन् । देश २१५०० शताब्दीमा पुगिगक्दा पनि ती पालिकामा हरेक ५ मा एक नागरिक बँधुवा श्रमिक रहेका छन् भन्दा देशको शिा नै लाजले निहुरेको छ ।

यो परिस्थितिमा हरवा/चरवाको ऋण र सम्पूर्ण कागजातको खारेजीको घोषणा तथा हरवा/चरवा मुक्तिको घोषणा गर्न थेरे ढिलो भइसकेको छ । जालभेलपूर्ण ऋण, बहुआयामिक अति गरिबी, भूमि तथा बासविहीनता र बेरोजगारी नै हरवा/चरवाको मूल समस्या हो । त्यसैले ऋण खारेजी र मुक्तिको घोषणासँगसँगै एउटा त्यस्तो पुनर्स्थापनाको विस्तृत कार्ययोजना र कार्यविधि मन्त्रिपरिषदबाट अविलम्ब पारित हुनु आवश्यक देखिन्छ जसले भूमिहीन हरवा/चरवालाई जीविकाका लागि पर्याप्त जोतिखाने भूमि प्रदान गरोस्, बासविहीन हरवा/चरवालाई घर र बास प्रदान गरोस्, वैकल्पिक रोजगारीमा लाम इच्छुक रोजगारीबिहीन सबै हरवा/चरवालाई दीर्घकालीन प्रकारको सिपको तालिम, बिउ पुँजी र आवश्यक औजार प्रदान गरोस् ।

सबै हरवा/चरवाको उच्च तहसम्म शिक्षा र आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको यारेन्टी गरोस् । बहुआयामिक गरिबी निवारण कार्यक्रम सर्वप्रथम हरवा/चरवाको बस्तीमा अविलम्ब थालिनु आवश्यक छ किनकि आजको नेपालमा हरवा/चरवा भन्दा गरिब र भूमिहीन

प्रधानमन्त्रीको विशेष सन्देश

कमैया मुक्त घोषणाको २२ वर्ष पुगेको अवसरमा कमैया श्रमिक हरवा/चरवाका लागि प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको विशेष सन्देश : नेपालमा लामो समयसम्म सामाजिक कुप्रथाका रूपमा रहेको कमैया प्रथालाई अन्य गर्ने गरी कमैया मुक्त घोषणा भएको २२ वर्ष पुगेको अवसरमा म मुक्त कमैया, मुक्त हलियालगायत सम्पूर्ण कमैया श्रमिकहरूलाई हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दै उहाँहरूको सुखी र सम्मानपूर्ण जीवनयापनको कामना गर्दछु ।

कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८ मार्फत हरवा/चरवालगायत सबै किसिमका कमैया श्रमिक परिवारको मुक्ति, असमान श्रम सम्बन्ध र शोषणयुक्त प्रथाको अन्त्य तथा ऋण मोचन गरिसकिएको छ । यसका बाबजुद कहीं कतै कुनै बहानामा सो प्रथाको अवशेष बाँकी रहेको वा उक्त ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्था रहेछ भने सो विषय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनको विषय हुने स्पष्ट पार्न चाहन्छ ।

अतः म आजकै मितिबाट पुनः एकपल्ट सो ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न/गराउन सम्बन्धित सबै सरोकारवालाको गम्भीर ध्यानाकर्षण गराउँछु । साथै, ऐनको व्यवस्थाको प्रभावकारी पालना भए/नभएको सघन अनुगमन गर्नसमेत सम्बन्धित मन्त्रालय र सो मातहतका निकायहरूलाई निर्देशन दिन चाहन्छ ।

कोही छैन । हरवा/चरवा ऋण मुक्तिको मात्र घोषणा गरेर पुनर्स्थापनाको एकीकृत प्याकेज लाग गरिएन भने हरवा/चरवा भोक्तमोकै पर्ने सम्भावना पनि टड्कारो रहन्छ भन्ने कुरामा पनि सरकारको ध्यान बेलैमा आकर्षित गर्न चाहन्छ ।

यसका लागि सर्वप्रथम प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई निर्देशित र परिचालित गरेर तुरन्तै सुरु हुने गरी हरवा/चरवाको लगत लिइ उनीहरूलाई वर्गाकृत परिचयपत्र प्रदान गर्नु आवश्यक हुनेछ ।

युरोपमा भूदास प्रथा समाप्त पार्ने अन्तिम मुलुक रूस थियो जहाँ राज्यले सन् १८६१ मै यसको उन्मूलन गच्छो । चीनले भूदासप्रथा १९४९ पछिको एक दशकमा समाप्त पाच्यो । भुटानले समेत सन् १९५९ मा यसलाई समाप्त पाच्यो । एसियापा नेपाल नै त्यो अन्तिम देश हो जहाँ यो प्रथा अझै बाँकी छ । अब आशा छ, आजको घोषणा र त्यसपछिको कार्ययोजनामार्फत भूदास प्रथाको जरोकिलो बाँकी नरहने गरी यसको उन्मूलन हुनेछ ।

को हुन् हरवा/चरवा ?

मूलतः हरवा/चरवा कृषि श्रमिकको एक स्वरूप हो । यिनलाई अर्थबाँधा श्रमिक भन्न पनि सकिन्छ । यो प्रथा अझै पनि कायमै छ । मधेस प्रदेशको सर्लाही, महोत्तरी, सिरहा र सप्तरीमा हरवा/चरवा श्रमिकको सङ्ख्या उल्लेख्य छ ।

हरवा/चरवा भूमिको अन्यायपूर्ण वितरणको उपज हो । जमिनमा पहुँच र स्वामित्वविहीन मूलतः दलित समुदायका श्रमिकहरू जग्गा मालिकको जग्गा जोत्न बाध्य छन् । अन्यायपूर्ण यो प्रक्रियाले हरवा/चरवा प्रथालाई मलजल गरिरहेको छ । विभिन्न अध्ययनले हरवा/चरवामध्ये बहुसङ्ख्यक दलित समुदायको रहेका र उनीहरू ऐतिहासिकरूपमै विभेद र छुवाछूत भोग बाध्य रहेका प्रष्ट गरेका छन् । बाध्यात्मकरूपमा ऋण बन्धनपा पेर न्यून ज्यालामा काम गरिरहेका हरवा/चरवा पुस्तौपुस्तादेखि कुनै हिसाबकिताबिबिना ऋणदाता जग्गा धनीको खेत जोतिरहेका र गाईकस्तु चराइहेका छन् । हरवा/चरवा प्रथा लामो समयदेखिको विभेद र असमानपूर्ण राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक व्यवस्थाका कारण भनै जटिल बनिरहेको छ ।

कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८ मा कमैया श्रमिकले ऋणदातासँग लिएको ऋण ऐन प्रारम्भ भएपछि ऋणदातालाई तिर्नुपर्ने छैन । प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए

तापनि ऋणदाता र कमैया श्रमिकबीच ऋण लिने/दिने सम्बन्धमा भएको लिखित वा लिखित र अलिखित सम्झौता ऐन प्रारम्भ भएपछि स्वतः रद्द हुनेछ । ऋणदाताले कमैया श्रमिकलाई ऋण दिंदा कुनै सम्पत्ति बन्धक वा जमानतमा लिएको भए ऐन प्रारम्भ भएको मितिले ३ महिनाभित्र बन्धक वा जमानत लिएको सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । कानुनमा यसरी स्पष्ट लेखिए पनि व्यवहारमा बँधुवा श्रमिक रहिरहनुको कारणबाटे गहिरो ढाङलाले बुझ्नु र विचार गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

नेपालको जाति व्यवस्था सामाजिक र आर्थिक असमानताको एक प्रमुख कारण हो । पछिल्लो पटक जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ समेत तर्जुमा गरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत गर्नेलाई कडा सजायको व्यवस्था गरिएको भए पनि समाजमा जातीय छुवाछूत र भेदभाव अझै पनि कायमै छ । यसले कानुन बन्दैमा व्यवहारमा परिवर्तन आउँछ नै भन्न नसकिने प्रष्ट पारेको छ ।

बँधुवा श्रमलाई ऋण बन्धन भनेर पनि बुझिन्छ । यो आधुनिक दासत्वको साभा स्वरूप हो । यसलाई स्थिति र अभ्यासअनुरूप व्यापकरूपमा बुझ्न सकिन्छ । बँधुवा मजदूर ऋण र सोको ब्याजबापत काम गर्न बाध्य पारिन्छन् । तर यसरी काम गरेबापत साँवा घटेर जाँदैन । र, जहिले पनि ऋण बन्धनको पासोमा परिहन्छन् । धेरै घटनामा जमिनदारले उल्टै निःशुल्क श्रमबाहेक चर्को ब्याज पनि असुल्ने गर्छन् ।

यस कारण लिएको ऋण बढ्दै जान्छ । र, यो एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा ऋण चुक्ता नहुन्जेलसम्म सर्दै आएको हुन्छ । जग्गा मालिकहरू सामान्यतया बन्धनमा परेका मजदूरलाई न्यून ज्याला दिन्छन् । अधिकांशले खाना, कपडा, बास आदि आफ्नो कामको स्वार्थ पूरा गर्न उपलब्ध गराउँछन् । यो चक्रले विशेषगरी बँधुवा मजदूरहरू जग्गा मालिकहरूमा निर्भर बनाइन्छन् ।

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा बँधुवा श्रमलाई २ वटा आइप्लिओ सम्मेलन बँधुवा श्रम सम्मेलन १९३० (नं. २९) र बँधुवा श्रम उन्मूलनसम्बन्धी सम्मेलन १९५७ (नं. १०५) द्वारा निषेध गरिएको छ । दुवै सम्मेलनका घोषणालाई नेपालले अनुमोदन गरिसकेको छ । राष्ट्रियस्तरमा नेपालमा पनि बन्धनयुक्त श्रमलाई गैरिकानुनी मानिन्छ । नेपालको संविधानले कुनै पनि प्रकारको जबर्जस्ती वा बँधुवा श्रमबाट स्वतन्त्राको सुनिश्चितता गरेको छ । साथै हरेक नागरिकको स्वतन्त्रपूर्वक काम एवं रोजगारी छनोट गर्न पाउने अधिकार सुरक्षित गरेको छ ।

सन् २०१३ मा सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कले प्रदेश नं. २ सहित तराईका ७ जिल्लामा करिब ७० हजार हरवा/चरवा परिवार रहेका अनुमान गरिएमध्ये दुईतिहाइ भन्दा बढी तराई दलित छन् । यसमध्ये ९५ प्रतिशत परिवार बँधुवा मजदूरका रूपमा बाध्यकारी श्रम गर्न बाध्य छन् । सोही अध्ययनको तथ्याङ्कले उनीहरूको निराशाजनक जीवनशैलीलाई चित्रण गर्छ । हरवा/चरवा परिवारका ३.९ प्रतिशतले पाइपको धारामा पहुँच राख्छन् । १.८ प्रतिशतले मात्र शौचालय सुविधाको उपयोग

गरेका छन् । र, १६.५ प्रतिशतको बिजुलीमा पहुँच भएको पाइन्छ ।

गर्नुपर्ने काम

हरवा/चरवाको विस्तृत अध्ययन गरी वास्तविक तथ्याङ्क स्थानीय

बाध्यात्मकरूपमा

ऋण बन्धनमा परेर

न्यून ज्यालामा काम

गरिरहेका हरवा/चरवा

पुस्तापुस्तादेखि कुनै

हिसाबकिताबबिना

ऋणदाता जग्गा धनीको

खेत जोतिरहेका र

गाईवस्तु चराइरहेका

छन् । हरवा/चरवा प्रथा

लामो समयदेखिको

विभेद र असमानपूर्ण

राजनीतिक, आर्थिक र

सामाजिक व्यवस्थाका

कारण भनै जटिल

बनिरहेको छ ।

सरकारमार्फत लिइनुपर्छ । कमैया तथा हलिया मुक्ति तथा पुनर्स्थापनामा गरिएको गल्ती (हावादारी वर्गीकरण) बाट पाठ सिक्कै सम्भावित गल्ती नदोहोच्याउन हरवा/चरवाका मुक्ति तथा पुनर्स्थापनाको विस्तृत योजना बनाइ लाग्नु गर्नुपर्छ । यस्तो योजना मनिप्रियद्वाट स्वीकृत हुनुपर्छ । साथै हरवा/चरवा मुक्तिको विषयमा प्रतिनिधि सभाबाट सङ्कल्प प्रस्ताव

पनि पारित हुनुपर्दछ । हरवा/चरवाले

गिरहरूसँग लिएका सबै प्रकारका ऋण तिर्नु नपर्ने विषयलाई कडाइका साथ कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ सरकारले यस सम्बन्धमा सरकारी माध्यमबाट व्यापक सूचना जारी गर्नुपर्दछ । र, गृह मन्त्रालयमार्फत सबै प्रहरी कार्यालयमा यसको कार्यान्वयनका लागि परिपत्र गर्न आवश्यक छ ।

सरकार र आवश्यक भए विकासका

साझेदार संस्थाहरूसँगको समन्वयमा

पुनर्स्थापना कार्यक्रममा पुनर्स्थापित हुने

परिवारको जीवन यापनका लागि व्यावहारिक कार्यक्रम तजु़ुमा गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सिप विकासको सुलभ अवसर तथा व्यवसाय गर्न बिउ पुँजीको व्यवस्था गर्नुपर्छ । जसले गर्दा पुनर्स्थापना गरिनुपर्ने सबै परिवारलाई सम्पर्कमा ल्याउन सकिनुका साथै पुनर्स्थापित परिवारले पनि वास्तविक मुक्ति अनुभूत गर्न सक्छू ।

हरवा/चरवालाई आवास र कृषिका लागि कम्तीमा ५ कट्ठा जमिन उपलब्ध गराउनुपर्छ । भूमीहीन बँधुवा श्रीमिक पहिचान गर्दा आफू वा आफ्नो परिवारको नाममा आवासको जग्गा भए पनि उक्त जग्गा आवासका लागि उपयुक्त नभएको वा अपुग भएको अवस्थामा तिनलाई पनि समेत नुपर्दछ । एकीकृत आवासको योजना बनाइ स्थानीय संस्कृति भल्कने आवास उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

अन्तमा,

मुक्ति तथा पुनर्स्थापनाको कुनै ठोस योजनाविना नै मुक्तिको घोषणा गर्दा मुक्तिका कार्यक्रमहरू सुरुवातदेखि नै विवादित नभएका विस्तै छन् । पुनर्स्थापनाको खासै ठोस योजना नदेखिँदा मुक्ति घोषणाहरू लहड र सस्तो लोकप्रियताका लागि भएका हुन् कि भन्ने शंका छन् । सरकारले उक्त शंका चिर्न पनि नतिजामुखी ढङ्गबाट काम गर्नुपर्ने देखिन्छ । पुनर्स्थापनाका कार्यक्रम स्थानीय सरकारको अगुवाइमा नै हुनुपर्दछ । स्थानीय सरकारले समुदायको सहभागिता र उनीहरूको आवाज सुनेर जवाफदेही ढङ्गले कार्य गर्नुपर्दछ । मालपोत र नापी कार्यालयले प्राविधिक सहयोग गर्न सक्छन् । पुनर्स्थापना कार्यको नेतृत्व गर्न सक्दैनन् । ◊

शशी श्रेष्ठ

मन्त्री, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय

कमैया श्रम निषेध घोषणाको २ दशकपछि हरवा/चरवा मुक्त घोषणा

नेपालमा कमैया श्रम निषेध गरिएको २२ वर्ष पूरा भएको छ। आजको यस विशेष कार्यक्रममार्फत मुक्त कमैया, हलिया, कमलरी, हरवा/चरवालगायत सम्पूर्ण मुक्त कमैया श्रमिकप्रति हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु। जीवन सुखमय र समृद्ध होस् भने कामना गर्दछु। स्वतन्त्रता र सम्मानपूर्वक समृद्ध जीवन यापन सुनिश्चित गर्ने मन्त्रालय सदैव प्रयासरत रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु।

आजभन्दा २२ वर्षांधि २०५७ साल साउन २ गते नेपालको पश्चिम तराइका दाढ, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरमा अमानवीय दास प्रथाको अवशेषको रूपमा कायम रहेको कमैया प्रथाको अन्त्य गरिएको थियो।

जमिनदारहरूको घरमा शोषणयुक्त जीवन यापन गर्न बाध्य पारिएका करिव २७ हजार कमैया परिवारको मुक्तिको घोषणा गरिएको थियो। घोषणपश्चात तत्कालीन सरकारले ती परिवारहरूको पुनर्स्थापनाको लागि विभिन्न कार्यक्रम थालनी गरेको थियो। यद्यपि उक्त कार्यक्रमहरू पर्याप्त नभएको विषय अध्ययन समितिको प्रतिवेदनमा विस्तृतरूपमा आइ नै सकेको छ।

कमैया मुक्त घोषणा गरिएपछि सो कार्यको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विभिन्न किसिमका कमैया श्रमको अन्त्य गर्न र बाँधा श्रमिकको अवस्थाबाट मुक्त घोषणा गर्न, जुनसुकै किसिमको कमैया श्रमको कारण सिर्जित गैरकानुनी ऋणको

भारबाट श्रमिक परिवारलाई मुक्त घोषणा गर्न, यस्तो ऋण सम्बन्धमा श्रमिकसँग गरिएको जुनसुकै किसिमको लिखित वा अलिखित सम्झौता वा लिखतहरू रद्द गर्ने सम्बन्धमा वर्तमान प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको पालामा २०५८ सालमा कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन २०५८ जारी गरी मुक्त कमैया पुनर्स्थापना कार्यलाई अधिक बढाइएको थियो। उक्त प्रयासको फलस्वरूप आज सो क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मुक्त कमैया परिवारहरू स्वाभिमान र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गरिरहेका छन्।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा जारी मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र र यसका दुईवटा अभिन्न अङ्ग आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि १९६६ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि १९६६ को नेपाल पनि पक्ष राष्ट्र भएको हुँदा यसले निर्दिष्ट गरेको स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित भेदभावरहित नागरिक सम्बन्ध र मानव अधिकार राज्यले सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुँच। तथापि करिव दुई दशकअधिसम्म नेपालका केही स्थानमा कमैया, हलिया, कमलरी, हरवा/चरवालगायत विभिन्न नामले चिनिने कमैया श्रमिक राख्ने कुप्रथा कायमै रहेको अवस्थाको बारेमा हामी सबैलाई थाहा नै छ।

राज्यको उद्देश्य नागरिकको जीउ,

धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी कानुनको शासन मौलिक हक तथा मानव अधिकारका मूल्य र मान्यता, लैक्षिक समानता, समानुपातिक समावेशीकरण र सामाजिक न्यायको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्दै लोककल्याणकारी राज्य स्थापना गर्ने नै हो। सोहीअनुरूप हामी समाजमा विद्यमान धर्म, संस्कृति, संस्कार, प्रथा, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा हुने सबै प्रकारका विभेद, शोषण र अन्याय अन्त्य गरी सभ्य र समतामूलक समाज निर्माण गर्ने दिशामा दृढतापूर्वक अधिक बढाइरहेका छौं।

वर्तमान सरकार उपलब्ध साधनस्रोत तथा आर्थिक विकासको प्रतिफलको न्यायोचित वितरण गर्ने, भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै विकास तथा सीमान्तकृत पिछडिएको वर्गको हितलाई ध्यानमा राखी वैज्ञानिक भूमि सुधार गर्ने, विकासका दृष्टिले पछि परेका क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिँदै सन्तुलित, समावेशी, गुणस्तरीय र दिगो विकास हासिल गर्ने नीतिअनुरूप अधिक बढाइरहेको छ।

मुक्त कमैया, हलिया, कमलरी, हरवा/चरवा, भूमिहीन दलित र सुकुमारासीहरूको पहिचान गरी बसोबासका लागि घर घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमिन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनर्स्थापन गर्ने र दशकाँदेखि कानुनीरूपले जमिनको मालिक बन बजिच्त नागरिकहरूका लागि जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा वितरण गरी जमिनको मालिक बनाउने कार्यमा हामी दत्तचित्त भएर लागिरहेका छौं। त्यसको प्रभाव र परिणाम सतहमा वै देखिइसकेको छ। यसका लागि भखैर गएको आर्थिक वर्षमा कुनै लक्ष्य निर्धारण नगरीकन स्रोतसाधनविना वै उच्च प्राथमिकताका साथ अभियानकै रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गरी ८ महिनाको समयावधिमा करिव ४९ हजार घर परिवारलाई जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा वितरण गरिसकेका छौं। साथै बेनिस्साको स्ववासी जग्गा दर्ता र पुर्जा वितरण कार्यका लागि प्रक्रिया अधिक बढाइसकेका छौं। आगामी २ वर्षीभत्र भूमिसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण समस्या समाधान गर्नेछौं। यसका साथै कमैया, हलिया, कमलरी, हरवा/चरवा र शहीदका

सन्ततिहरूलाई जुनियर नापी तालिमको पनि व्यवस्था गरिएको थियो ।

सर्विधानको मर्म र भावनाअनुसार भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीहरूका लागि सरकारले राष्ट्रिय भूमि आयोगमार्फत सर्विधान प्रदत्त हक अधिकार कार्यान्वयनका लागि कार्य अधिकार बढाएको छ । मुक्त कमैया, मुक्त हलिया, कमलरी र हरवा / चरवाहरूको पुनर्स्थापना र रोजगारीका लागि पनि मन्त्रालयले विशेष योजना बनाएको छ ।

विगतमा मन्त्रालयले मुक्त कमैया हलिया र कमलरी पुनर्स्थापनाको कार्य सञ्चालन गरेको भए तापनि कठिनपय विषयमा सरोकारवालाहरूको गुनासो रहेको सन्दर्भमा मन्त्रालयले यस विषयमा विस्तृत छानबिन गरी तथ्यका आधारमा सत्य पत्ता लगाउन स्थलगत अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेस गर्न सर्विधान सभाका सदस्य श्याम श्रेष्ठको संयोजकत्वमा अध्ययन कार्यदल गठन गरिएको थियो । उक्त कार्यदलले पेस गरेको विस्तृत प्रतिवेदनको निष्कर्ष र सुझाव प्रस्तुत भैसकेको छ ।

कार्यदलका संयोजक र सदस्यहरूले कोभिड-१९ को महामारीको बीचमा पनि स्वयंसेवकका रूपमा ३ महिनासम्म नेपालका २२ जिल्लाको स्थलगत भ्रमण गरी सरोकारवालासँग प्रत्यक्ष वार्ता र सम्बाद गरी तयार भएको प्रतिवेदनअनुसार मुक्त कमैया र मुक्त हलिया पुनर्स्थापनाको कार्य केही सन्तोषजनक रहेको भए तापनि सोचेअनुरूपको व्यवस्थापन हुन नसकेको साथै मुक्त कमलरी र हरवा / चरवाका सम्बन्धमा भने थप कार्य गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ ।

प्रतिवेदनमा नेपालको पूर्वी र पश्चिम तराईका जिल्लाहरू विशेषगारी मधेस प्रदेशका ८ जिल्ला र लुम्बिनी प्रदेशका केही जिल्लामा हरवा / चरवाहरूको अवस्था दयनीय रहेको, कठिनपय स्थानमा हरवा / चरवा समुदायले ऐनको व्यवस्थाअनुसार मुक्तिको अनुभूति नै गर्न नपाएको, गैरकानुनी ऋणको जालो कायमै रहेको, असमान र बाध्यकारी श्रम सम्बन्ध कायमै रहेको, शोषण र दमन व्याप्त रहेको औल्याइएको छ ।

यस सम्बन्धमा कमैया श्रम निषेध गरिएको २२ वर्ष पुगेकै अवसरमा, कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन २०५८ जारी

गर्नुहोने सम्माननीय प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाबाटै विशेष कार्यक्रमको उद्घाटनको क्रममा भएको घोषणा यस क्षेत्रका लागि अर्को महत्वपूर्ण कोशे दुइगा सावित हुनेछ ।

कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन २०५८ मार्फत हरवा / चरवा परिवारहरूको मुक्ति, असमान श्रम सम्बन्ध र शोषणयुक्त प्रथाको अन्त्य र ऋण मोचन गरिसकिएको छ । यदि कहीं कतै सो प्रथाको अवशेष बाँकी रहेको वा उक्त ऐनको कार्यान्वयन नभएको अवस्था रहेछ भने आजकै मितिबाट सो ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न / गराउन र मुक्त हरवा / चरवा परिवारहरूको सामाजिक / आर्थिक उन्नतिका लागि विशेष लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबूट नेपाल सरकारका सम्बद्ध सबै निकायहरूलाई निर्देशित गरिसक्नुभएको छ । साथै यस कार्यमा आवश्यक सहयोग, समन्वय र सहकार्यका लागि प्रदेश सरकार, स्थानीय तह र सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूलाई समेत आवान गर्नुभएको छ । म मन्त्रालयको तरफाट यस घोषणाको पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

यो विषय बहुक्षेत्र र आयाम बोकेको हुनाले कमैया श्रम निषेध गर्ने सम्बन्धी ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन र लक्षित वर्गको उन्नयनको लागि एउटा मन्त्रालयको एकल प्रयासबाट मात्रै सम्भव हुन्दैन । यसमा सबै सरोकारवालाको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ ।

प्रतिवेदनमा औल्याइए जस्तै लक्षित वर्गमा शिक्षाको पहुँचका लागि शिक्षा मन्त्रालय, स्वास्थ्य सुविधाहरूको लागि स्वास्थ्य मन्त्रालय, रोजगारको अवसरको लागि श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय, कमलरी महिलाहरूको व्यवस्थापन र विकासको लागि महिला, बालबालिका मन्त्रालय र समग्रमा कानुनको परिपालनाको लागि गृह मन्त्रालयलागायतको भूमिका पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ ।

सङ्गीय सरकारको पहलकटमीमा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको सहयोग, सहकार्य र समन्वयसमेत उत्तिकै आवश्यक रहन्छ । साथै समान उद्देश्य र लक्ष्य बोकेका विभिन्न

सरकारी, गैरसरकारी सङ्घ / संस्था र विकास साभेदार संस्थाहरूको साथ सहयोगसमेत आवश्यक हुन्छ ।

हामी सबैको सामूहिक प्रयासबाट नै समाजका सबैभन्दा पिंधमा रहेका सबैभन्दा पछाडि पारिएका यी सीमान्तकृत समुदायको सामाजिक-आर्थिक विकास र उन्नति सम्भव हुनेछ भन्ने विश्वास व्यक्त गर्दै कमैया मुक्तिको घोषणाको व्यावहारिक कार्यान्वयनमार्फत समतामूलक समाज निर्माणमा लान म सबै पक्ष, वर्ग र निकायहरूमा हार्दिक अपिल गर्दछु ।

अन्तमा पुनः एकपटक कमैया मुक्तिघोषणाको २२ वर्ष पुगेको अवसरमा मुक्त कमैया, हलिया, कमलरी, हरवा / चरवालगायत सम्पूर्ण मुक्त कमैया श्रमिकप्रति हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दै यहाँहरूको जीवन सुखमय र समृद्ध होस् भन्ने कामना गर्दछु ।

साथै यहाँहरूको स्वतन्त्रता र सम्मानपूर्वक समृद्ध जीवन यापन सुनिश्चित गर्न मन्त्रालय सदैव प्रयाससरत हरने प्रतिबद्धतासमेत व्यक्त गर्न चाहन्छु । विगतदेखि नै कमैया श्रमिक मुक्तिको महान कार्यमा सहयोग गर्दै आउनुभएका र हालसम्म पनि अनवरतरूपमा यस अभियानमा सङ्घर्षमा साथ दिइहनुभएका सम्पूर्ण सङ्घ / संस्था, समुदायलगायत सबैलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्नुका साथै सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूप्रति विशेष आभार तथा कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

साथै माननीय मन्त्रीज्यूहरू, संसदीय समितिका माननीय सभापतिज्यू, सर्विधान सभाका सदस्यज्यूहरू, आयोगका र समितिका अध्यक्षज्यू, राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्यज्यूहरू, विभिन्न मन्त्रालयका सचिवजीहरू मुक्त कमैया, हलिया, कमलरी, हरवा / चरवा समुदाय सबैदृ पदाधिकारी वा प्रतिनिधिज्यूहरू भूमि अधिकारकर्मी, सञ्चारकर्मी तथा राष्ट्रसेवक कर्मचारी मित्रहरू सबैलाई यहाँहरूको गरिमामय उपस्थिति र कार्यक्रम सफल बनाउन सहयोग गर्नुभएकोमा हार्दिक धन्यवाद तथा आभार प्रकट गर्दछु ।

(मिति २०७९, सातमा २ गते मुक्त कमैया घोषणा गरिएको २२ वर्षको अवसरमा प्रधानमन्त्री निवास बालुवाटारमा आयोजित विशेष कार्यक्रममा माननीय मन्त्रीज्यूले व्यक्त गर्नुभएको मन्तव्यको सम्पादित अंश ।)

विमलकुमार फुँयाल

चूप संस्कृति र हाम्रो अभ्यास

सामाजिक न्यायको आन्दोलनमा सिक्ने र सिकाउने प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ। यसले अगुवालाई बलियो र सक्रिय बनाउन मद्दत गर्छ। सामाजिक आन्दोलनमा अगुवाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। त्यसैले अगुवाले निरन्तर सिक्ने र सिकाउने कार्यमा प्रयत्न गरिराख्नुपर्छ।

तपाईँ हामी कहिले सिक्ने र कहिले सिकाउने प्रक्रियामा रहन्छौं। बेलाअनुसार भूमिका फरक हुने गर्छ। कहिले हामी जुलुस धर्नामा सहभागी हुन्छौं। कहिले सम्बाद र छलफलहरू गर्छौं।

सामाजिक न्यायको अभियानमा मौनताको पनि अर्थ हुन्छ। कहिले हामी अगुवा मौनतामा रहनुपर्छ भने कहिले हामीले मौनता तोड्नुपर्छ। तर कस्तो विषयमा, कहिले र किनचाहिं मौन रहने ? भन्नेमा ध्यान दिनुपर्छ। त्यस्तै कुनबेला मौनता तोड्ने भन्नेमा पनि त्यक्ति कै सजग हुनुपर्छ।

अगुवाले आफू मात्र होइन, पीडिट समुदायको मौनताको संस्कार तोडन सघाउने कार्य गर्नुपर्छ। समस्यामा परेका, उत्पीडन भोगिरहेका मानिस विभिन्न कारणले बोल्न सक्दैनन्। मुख खोल्न सक्दैनन्। अगुवाले त्यसको पाहिचान गरी मौनताको संस्कार तोडेर पनि बाहिर निस्कन मद्दत गर्नुपर्छ।

मौनता २ किसिमको हुन्छ- एउटा असल किसिमको मौनता र अर्को उत्पीडितखालको मौनता। कसैले तपाईँलाई छोएको छ भने त्यो गुड टच र ब्याड टच हुन सक्छ। यो भनेका असल या खराब तरिकाले छोएको हो। त्यो छुट्याउन सक्नुपर्छ। हामीले

तोड्ने भनेको उत्पीडितखालको मौनता हो। शक्तिको आडमा थिचोमिचोमा परेपछि आफूलाई डर/त्रास हुन्छ र मानिस मौनतामा बस्छन्। बोल्न सक्दैनन्। बोल्न डराउँछन्।

हाम्रो समाजमा भूमिहीन, हरवा/चरवा, हलिया, मुक्त कमैया र कमलरी समाजमा विभिन्न प्रकारको अन्याय र उत्पीडनका घटनाहरू भोगिरहेका छन्। र, यस्ता कार्यले लामो समयदेखि निरन्तरता पाइरहेको छ। उनीहरू धेरै नै अन्यायमा छन्। उनीहरू अन्यायमा भएर पनि बोल्न सकेको अवस्था छैन। उनीहरूको मौनता भनेको उत्पीडनकारी संस्कृति हो। उनीहरू आन्दोलनमा संलग्न छन्, मौनताको गाँठो कसरी फुकाउने, थाहा नहुन सक्छ। सामाजिक रूपान्तरण भनेको पनि खराब तरिकाले भएको कामबाट मानिसमा भइरहेको मौनता तोड्नु पनि हो। यस्ता कुरा हामीले लेखेर, बोलेर र सहभागिता गराएर पनि बाहिर ल्याउन सक्छौं। यसले पनि मौनताहरू तोडनका लागि मद्दत पुग्न सक्छ।

मौनता सबै नकारात्मक मात्र हुँदैनन्। सकारात्मकखालका पनि हुन्छन्। त्यसलाई बुझ्न सक्नुपर्छ। कहिलेकाहाँ खुसीले गदगाद हुँदा पनि मानिस मौन रहन्छन्। खुसीको कुरा हतपत बाहिर ल्याउन सक्दैनन्। जस्तो- परीक्षा राम्रो हुँदा आउने रिजल्टका लागि पनि मानिस मौन रहन्छन्। उनीहरू भित्रभित्रै आफ्नो रिजल्टको खुसीले मौन भएका हुन्छन्। कोही कोही रिजल्ट के हुने होला भनेर पनि नबोली मौनतामा रहन्छन्। कहिलेकाहाँ हरियाली देखदा,

फूलबारी देखदा, चराचुरुङ्गी देखदा रमाइलो लाग्दा पनि करिपय मानिस मौनतामा बस्न रुचाउँछन्। त्यो बेलाको मौनता अर्को पक्ष भयो। मीठो गीत/सङ्गीत सुन्दा पनि मानिस मौनता चाहन्छन्। त्यो पनि सकारात्मकखालको मौनता हो।

यी सबै मौनताले छुट्टै ऊर्जाको माग गरेको हुन्छ। र, त्यो बेलामा ऊर्जा प्रवाह भइरहेको हुन्छ। रिस उठेर बोल्न नसकेको बेलामा पनि नकारात्मक ऊर्जा पैदा भइरहेको

**अगुवाले आफू मात्र
हैन पीडित समुदायको
मौनताको संस्कार
तोड्न सघाउने कार्य
गर्नुपर्छ।
अगुवाले आफ्नो कुरा
मात्र राख्ने हैन,
समुदाय र सदस्यको
कुरा बढीभन्दा बढी
सुन्न सक्नुपर्छ।**

हुन्छ। अर्थपूर्ण र उपयोगी प्रवचन सुन्दा कसैको कुरा सुनिरहन मन लाग्छ, कसैको कुरा २ घण्टा पनि लामो लाग्दैन, कसैको ५ मिनेट पनि सुन्न सकिँदैन। यस्तो भावनामा पनि बेलाबेला आइरहन्छन्। ध्यान, अध्ययन, चिन्तन गर्दाको मौनता अफै छुट्टै हुन्छ।

त्यहाँ बेलै प्राप्त भएको महसुस हुन्छ । मानिसलाई कुनै निर्णय गर्नुपर्दा पनि निर्णय गर्न नसक्ने मौनता हुन्छ । त्यसलाई कठिपय पक्षले प्रभाव पारिहेका हुन्छन् ।

भूमि-कृषि अधियानका अधियन्ताहरूले बेलाबेलामा समीक्षा गरेनन् । अर्काले गरेको कुरा सुनेनै भने लक्ष्य प्राप्त गर्न समस्या हुन सक्छ । हामीमा सुन्न सक्ने क्षमता भएन भने गाउँ सङ्गठनमा जाँदा समस्या सिर्जना हुन सक्छ । अगुवाले आफ्नो कुरा मात्र राख्ने होइन, समुदाय र सदस्यको कुरा बढीभन्दा बढी सुन्न सक्नुपर्छ । त्यसो गर्न सकियो भने समुदायले आफ्नो कुरा भन नसकी बसेको मौनताहरू पनि तोडन सकिन्छ ।

परम्परागतरूपमा अगुवा भनेपछि बोल्न जाने मान्छे बुझ्न्छ । तर एकोहोरो बोल्ने मात्र अगुवा हुन सक्दैन । उसले कीति सक्रिय साथ सुन्छ त्यसले पनि अगुवाको क्षमता निर्भर गर्छ । सक्रियतापूर्वक सुन्नु भेनेको त त्यहाँ सकारात्मक मौनता हुन्हो । आफ्नो मात्र कुरा राख्नु भेनेको नकारात्मक पक्ष हुन्छ । त्यसैले अगुवाले पराप्परागत नभई अरूको कुरा पनि बढी सुन्ने गर्नुपर्छ ।

प्रत्यक्ष दमन र हिंसाका कारण नकारात्मक मौनताको अवस्था सिर्जना हुन्छ । बन्दूक र लट्ठी देखाइराखिएको छैन तर तिमीले यस्तो गच्छ भने नराम्रो हुन्छ है भने पनि मान्छे चूप बस्छ । त्यो नकारात्मक मौनता हो । कुनै ठाउँमा नाचगान भइरहेको छ, रमाइलो भइरहेको छ तर परिवारले छोरीहरूलाई चाहिँ जान हुँदैन है भनेर रोक्छन् र गइस् भने घरबाट निकालिदैन्छ भनी धम्की दिनछन् र चूप बस्नुपर्ने अवस्था हुन्छ । पञ्चायती व्यवस्थामा कसैलाई दबाउन पच्यो भने पञ्चायती सुरक्षा ऐन लगाएर ६ महिना जेल हालिन्थ्यो । कमजोर मानिस चूप नै बस्थे । नत्र सजाय पाइने डर उत्तिकै हुन्थ्यो ।

परीक्षामा शिक्षकले फेल गराइदेलान् कि भनेर विद्यार्थीहरू प्रश्न नगरी चूप बस्छन् । यो भेनेको सम्भावित खतरा र हानि नोक्सानीबाट गरिएको चूप संस्कृतिको निरन्तरता हो । यसले चूप संस्कृतिलाई बढाउँदै लान बल पुछ । कतै कतै गाउँमा पनि गरिब मान्छे धनी मान्छेहरूसँग खास बोल्दैनन्, कुरा गर्दैनन् । किनाकि उनीहरूलाई के लाग्छ भने यदि बोल्यो, प्रश्न गच्छो भने धनी मान्छेले गाउँमा

टिक्न नदेला, ऋण नदेला, त्योभन्दा बरु चूप नै बस्नु बेस होला भनेर भविष्यमा हुन सक्ने सम्भावित खतरा र हानि नोक्सानीबाट अधिकांश मानिस चूप बस्छन् ।

अरूलाई थाहा नपाएको कुराप्रति शासन गर्नेहरूले पनि बढी जाने बनेर अनेक शब्द प्रयोग गरी नयाँ लवजमा बोलिदिँदा पनि मानिस चूप बस्छन् । जस्तो भूमिहीन किसानलाई एउटा प्राविधिकले कृषिको कुरा गर्दा उसको जग्गा छ/थैन सोध्दैन । उसले यस्तो भाषा प्रयोग गरेर भन्छ कि निर्वाहमुखी कृषि हुँदैन, व्यापारिकरण गर्नुपर्छ । ऊसँग कठिन जिमिन छ वा के छ आदि केही सोध्दैन । उल्टै गाउँमा गएर पनि कार्यशाला र तालिमहरूमा जस्तो भाषा प्रयोग गर्छ । जसले गर्दा ती समुदायमा मानिसले कुरा बुझ्दैनन् र मौन बस्छन् ।

चूप संस्कृति विस्तारमा विभिन्न पक्षले प्रभाव पारिहेको हुन्छ । कठिपय आफ्नो दलको समर्थन गर्नका लागि चूप लाछन् । कठिपय आफ्नो जाति र धर्मका कारण चूप लागेर बसेका छन् । कठिपय परिवारका सदस्यहरूबीच विवाद हुने, भगडा पर्ने, कुरा कादून नहुने भने हिसाबले पनि चूप बिसिरहेका हुन्छन् । जस्तो- केही समयअधिको एउटा घटना हेरै । नेपालमा एमसिसीको विषयमा धेरै विरोध भयो । चर्को आन्दोलन भयो । रोडमा धेरै आए । तर जब व्याख्यातमक टिप्पणीसहित एमसिसी पास भयो अनि आन्दोलनमा हिँडेकाहरू पार्टीले

चूप लाग भनेपछि पछि हटे र चूप लागे ।

धनी र गरिबबीच यस्तो चूप संस्कृतिका घटना बढी हुन्छन् । होक उत्पीडित मान्छेभित्र पनि जबसम्म उन्मुक्त अवस्थामा पुगेको हुँदैनन् तबसम्म उसलाई आदेश दिइरहने व्यक्ति उसको मनभित्र उसको उत्पीडक रोलमोडल भइरहेको हुन्छ । शायद उसले पनि आफूमाथि पुगेपछि यस्तै गर्हु भन्ने सोच पाल्नै बसेको हुन्छ ।

बझालादेशको एउटा उदाहरण हेरै- त्यहाँ एकपटक खेतमा काम गर्ने किसानको समान ज्यालाका लागि आन्दोलन भएको थियो । एउटा सङ्गठनले महिला र पुरुषबीचको भेदभावपूर्ण ज्यालाको विषयमा कुरा उठायो । आन्दोलन चर्कियो । धान काट्ने पुरुषले दैनिक ज्याला ६० टाँका र महिलाले ३० टाँका पाउने चलन थियो । यो विभदेकारी नीति भयो, महिलामाथि अन्याय भयो भनी सङ्गठनले आन्दोलन उठायो । महिला र पुरुष दुवैको बराबरी ज्याला हुनुपर्ने भने कुरा उदयो । तर जब आन्दोलन घोषणा गरियो, मानिस आन्दोलनमा नभई खेतीमा धान काट्न पो गए । आन्दोलन सफल हुन सकेन । उनीहरू आन्दोलनमा नभई धान काट्न जानुको कारण उनीहरूसँग रहेको डर रहेछ । डरको कारण उनीहरू चूप रहेछन् । अनि आयोजक सङ्गठनले छलफल गच्छो । महिलाहरूमा समान ज्याला स्थापित गर्ने र अन्यायलाई रूपान्तरण गर्ने योजना बनाए । त्यसका लागि घर-घर जाने अधियान

चलाए। उनीहस्ते एक वर्ष घर-घर गएर महिला र पुरुषको काम र समान ज्यालाको विषयमा बुझाए। समान ज्याला भएमा सिङ्गो परिवार र पुरुष सदस्यलाई पनि कसरी फाइदा पुछ भन्ने बुझाए। यसरी राप्रोसँग मानिसलाई बुझाएपछि आन्दोलन सफल भयो। किसान आफै उत्पीडित हुँदा पनि उसले आफू उत्पीडनमा छु भनेर महसुस नगरेको वा गरेर पनि चूप लागेर बसेको स्थिति थियो त्यहाँ।

एउटा पुरानो उखान छ- एउटा राजालाई रिस उद्धु, त्यो रिसमा राजाले उठेर मन्त्रीलाई गाली गर्दै, मन्त्रीले सचिवलाई, सचिवले पिउलाई र पिउले आफ्नी श्रीमतीलाई रिस पोछ्छ। यसरी आफू उत्पीडित भएर पनि गर्न नहुने तर पनि हरेक मान्छेले उत्पीडक बन्न चाहेको हुन सक्छ।

भूमि-कृषि अभियानमा किसानको वर्गीय आन्दोलनको मुद्दालाई दलहस्तले सत्ता राजनीतिको नाममा उपयोग गर्दै आइरहेका छन्। वि.सं. २००४ सालदेखि आहिलेसम्म राजनीतिक दलहस्तको घोषणापत्र हेर्दा कसैले क्रान्तिकारी भूमि सुधार, कसैले प्रगतिशील भूमि सुधार त कसैले वैज्ञानिक भूमि सुधार भनेर उल्लेख गरेका छन् तर यो भनेको के हो? कसरी लागु हुन्छ भन्ने स्पष्ट छैन। र, वाचा गरेका कुरा कार्यान्वयनमा आएका पनि छैनन्।

कतिपय किसान अगुवाहरू भएको ठाउँमा चाहिँ सानोसानो भूमि सुधार भएको छ। जुनचाहिँ राजनीतिक दलको अगुवाइमा भएको आन्दोलनहरू थियो। कतिपयचाहिँ दलले चूप लाग भनेबित्तिकै चूप लानुपर्ने अवस्थामा चूप लागेका छन्। किनभने अगुवाइ वा नेतृत्व उनीहस्तको भागमा छ। अहिले माओवादी, किंग्सेस र एमालेमा पनि किसान सद्गठनको अध्यक्ष दलका नेता नै छन्। किसान छैनन्।

शिक्षक सङ्घको अध्यक्ष शिक्षक नै बनाउने, डाक्टरको डाक्टर नै, इन्जिनियरको इन्जिनियर, प्राध्यापकको प्राध्यापक नै बनाउने तर किसान र मजदूरको मात्र चाहिँ फरक क्षेत्रको बनाइदिने असाध्यै नमिल्दो कार्य भइहेको छ। दलका नेताले नै यी क्षेत्रको नेतृत्व तिने संस्कृति विकास हुँदै आएको छ। अरिखल नेपाल किसान सङ्घमा ८ लाख

सदस्य छन्। ती सदस्यलाई ४ घण्टा मात्र सडकमा उतार्ने हो भने कत्रो रूपान्तरण हुन्छ होला? तर त्यो ८ लाख सदस्यलाई चूप लान लगाउने राजनीतिक दलका नेता हुन्। किसान आन्दोलनको अगुवामा राजनीतिक दलहस्तले गैरिकिसानलाई राखिदिने र असली किसानलाई अगुवा बन्न नदिने प्रचलनले बिगरेको छ तर किसान/मजदूर चूप छन्। मौन समर्थन गरेकै छन्।

२०२१ सालमा भक्तपुरको किसान आन्दोलनले सफलता प्राप्त गरेको थियो। भक्तपुर जिल्लामा आन्दोलनकै माध्यमबाट अधिकांश मोही किसानले मोहियानी हक प्राप्त गर्न सफल भएका थिए। त्यहाँ मजदूर किसान पार्टीका नेता नारायणमान बिजुक्छेले आन्दोलनको अगुवाइ गरेका थिए। पार्टीहरू आन्दोलनमा भूमि सुधारको कुरा त्याउँछन्। तर पछि बिर्सन्छन्। २०२६ र २०२६ सालमा आन्दोलन हुँदा भूमि सुधारको मुद्दा खुब उठेको थियो। तर पार्टीहरू सत्तामा पुगेपछि यी मुद्दामा चूप बस्न्छ। चूप संस्कृतिको अभ्यास उनीहरूमा पनि बढी नै देखिन्छ।

हामी भूमि कृषि अभियानका अभियन्ताको काम उत्पीडनकारी मौनतालाई तोडन लगाउनु हो। तर त्यो उत्पीडनकारी मौनता जोगाइराख्न चाहने शक्तिहरू सक्रिय छन्। त्यसलाई चिर्न सक्नुपर्छ। आशा जगाउनु हाप्रो काम हो तर गलत आशा दिँदाचाहिँ भन् मान्छे निराश हुन्छन्। त्यसैले गलत आशा जगाउनु हुँदैन।

आन्दोलनहरू दलहस्तको भन्दा बलियो हुँदै गएपछि अगुवाहरूलाई पनि विभिन्न लोभ देखाइदैएर पार्टीका सङ्गठनमा विस्तारै तान्दै लगिरहेका देखिन्छन्। मैले भोट हाल्ने दलको मान्छे भूमि आयोगको अध्यक्ष हुँदा ठिक अर्को हुँदा बेठिक भने नारा उनीहस्तबाटै लान थाल्न्छ। अनि दलका नेताले भनेपछि उनी चूप बस्न बाध्य हुन्छन्। ती मान्छे आज चूप लागेका छन् जो हिजो बोलेका थिए। आज जो बोलिरहेका छन्, हिजो चूप थिए। अवसरका लागि बाहिर नदेखिने तर भित्र राजनीतिक नियुक्ति पाउने र मेरो दल सबै भन्दा ठिक हो भनेर हिँड्ने अगुवाहरू पनि छन्।

हाप्रो आन्दोलनमा पनि कहाँ कहाँ चूप संस्कृति छ। त्यसको लेखाजोखा

गर्ने र उत्पीडन र अन्यायलाई बल पुने चूप संस्कृति भत्काउनुपर्दछ। जो समुदाय तहबाट लागिरहेका छन् उनीहस्तलाई चाहिँ हामीले अगुवा भनिरहेका छौं। उनीहस्तलाई हामीले बोल्ने मौका दिन सकिरहेका छैनौं।

किसानको आन्दोलन भनेको किसान वर्गिको आन्दोलन हो। त्यसमा विभिन्न पार्टीका सदस्य आउनु स्वाभाविक हो। संसारभर दुईवटा बाटोमा किसानको समस्या लिए हिँडेका देखिन्छ। एउटा कि आफूले सदस्य लिएको पार्टीमा किसानका समस्याबाट बोल्न जाने कि त किसान विरोधी पार्टीको विरोधी नेतृत्वको बारेमा बोल्ने। किसानको हितमा रहेर आफ्नो पार्टीमा बोल्न सक्नुपर्छ। त्यो पार्टीको कुरा अनि बाहिर बोल्नुपर्छ। यसले चूप संस्कृतिलाई तोडन मद्दत गर्दै।

वर्तमान भूमि कृषि व्यवस्था अन्यायपूर्ण छ। अन्यायपूर्ण रूपान्तरण कारण छ।

न्यायपूर्ण रूपान्तरण सम्भव छ। रूपान्तरणका लागि खोज, चिन्तन, अगुवा, सङ्गठन र स्रोत परिचालनको खाँचो छ। अगुवा र अभियन्ता निरन्तर सिकाइको नमुना बन्नुपर्छ। राजनीतिक दलहस्तलाई चाहिँ कसरी तोडन लगाउने र प्रतिबद्ध हुन लगाउने भने पनि हामीले सोच्नुपर्छ।

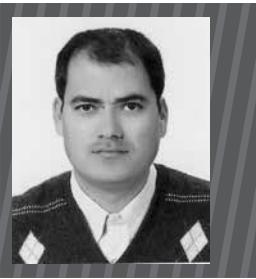
भखैरी भारतमा भएको किसान आन्दोलनमा किसान सम्बद्ध विभिन्न पार्टीका अगुवाहरू पनि सडकमा आएका थिए। उनीहस्तले आ-आफ्नो पार्टीलाई कसरी बोल्न र सहभागी हुन बाध्य बनाउने भने रणनीति बनाइका थिए। र, सफल पनि भए। नेपालमा हामीले जीत गर्नुपर्छ र गर्न सक्छौं त्यो गरेका छैनौं। हामीले भारतको त्यो आन्दोलनबाट पनि सिक्नुपर्छ।

तान्जानियाको कुनैबेलाका राष्ट्रपति समाजवादी थिए। भूमि, शिक्षा, विकासको मोडलबाटे बुझेका र अभ्यासमा पनि ल्याएका व्यक्ति थिए। उहाँको जोड के थियो भने हामीले चाहिँ युरोप, अमेरिकामा जे भयो त्यो अनुशरण गर्ने होइन भन्थे। हामीले नेपालमा पनि आफ्नो परिवेश बुझेर हाप्रा लागि मोडल नै फरक बनाउनुपर्छ। र, त्यसमा हाप्रो पैरवी हुनुपर्छ। ●

(भूमियरमा १९ जुलाई, २०२२ मा आयोजित सिकाइ सौँझमा व्यक्त विचारको सम्पादित अंश।)

अनुभूति

जगत बस्नेत

ऊर्जाको खोजीमा अग्रवा

संरक्षणका नाममा मानव अधिकार उल्लङ्घनबारे अध्ययन एमनेस्टी इन्टरनेशनल नेपालसँग मिलेर गरिएको थियो । २०७९ असार ९ मा बर्दियामा अध्ययन प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने योजना थियो । काठमाडौंबाट नेपालगञ्ज पुगेपछि गाडी लिएर बर्दिया लाय्यौं । बाटोमा जाँदै गर्दा ठूलो पानी पत्तो । ‘हिजोसम्म गर्माले आगो बलेको थियो, आज शितल भयो’- गाडी चालकले भने ।

अनायासै परेको पानीले सरकारी विद्यालयमा पढेर घर फक्किँदै गरेका विद्यार्थी निश्चुककै भिजेका देखिन्थे र उनीहरूका हातमा च्यापेका वा भोलामा बोकेका किताव कापी पनि भिजेको हुनुपर्छ । तर बोर्डिङमा पढनेहरू बस चढेर हात हल्लाउँदै घर फक्किँदै थिए ।

शायद शिक्षामा कर्तियता भनेको यही होला । एउटा वर्ग किताव कापी भिजाउँदै बाध्यताले घर फक्किँदै अर्को वर्ग त्यही पानीलाई मज्जाका रूपमा लिँदैछ ।

बर्दियाको सिमाना लागेपछि भने जमिन पूरै सुख्खा देखियो । गहुँ काटेका खेतमा गाई-बाख्ना चरिरहेका थिए । बाटो काट्ने मेलो, चालकलाई सोधैं- तपाईंको जमिन कति छ ? १५ कट्ठा निजी र १५ कट्ठा ऐलानी । ३ दाजुभाइ छौं । खाना पुगेकै छ । ऐलानी कसरी जोलुभयो ? किनेको । धैरै भयो । बाँकेमा धैरै यस्तै चल्छ । किनबेच बरोबर हुन्छ तर जोतभोगको प्रमाणपत्रचार्हाहिं छ । उनी सल्यानबाट बाँके बसाइँ सरेका रहेछन् ।

साँझखप, गुलरिया पुर्याँ । भोक अति

नै लागेकाले खाजा खाइयो । रातिको खाना खाएन्नै ।

२०७९ असार ८ गते बिहान ५ बजे नै होमेन्द्र थापा (बर्दियाका भूमिअभियानकर्मी) को फोन आयो । सरहरूलाई खाजा बनाइराख्छु यतै आउनुहोला । मैले भनै- आज उता होइन यतै (होटलमै) आउनुहोला । सात बजे नै आइपुगिसक्नुभएछ । भेटेपछि परिवारको विषयमा सामान्य कुराकानी भयो । छोरालाई कलेजमा पढाउन पैसा नभएको दुःख सुनाउनुभयो । १२ कक्षा सकेपछि जेठो

अनायासै परेको पानीले सरकारी विद्यालयमा पढेर घर फक्किँदै गरेका विद्यार्थी निश्चुककै भिजेका देखिन्थे र उनीहरूका हातमा च्यापे का वा भोलामा बोकेका किताव कापी पनि भिजेको हुनुपर्छ ।

छोरा आर्मी (नेपाली सेना) मा जागिर खान कोसिस गरेको तर ३ ग्राम वजन नपुगेकाले फेल भएको, दुवही जाने तयारी गर्दै गरेको, कान्छो छोरो गुजरात (भारत) जान हिजो मात्रै नेपालगञ्ज गएर बसेको, उसलाई पनि राम्रो कलेज पढाउन नसकिएको जस्ता थुपै गुनासा रहेछन् ।

खाजापछि निकुञ्ज प्रभावित गोला गाँउ, गेरवा पालिकातर्फ लाय्यौं । अर्को गाडी चढेपछि चालकलाई सोधैं, आफ्नै हो ? होइन सर ! बङ्कले सिप होइन, जग्गा हर्ने रहेछ । त्रैण पत्त्याएन । धितो राष्ट्रे जमिन थिएन । छोराछोरी कर्ति छन् ? २ छन्, एउटा ७ र अर्को ४ कक्षामा पढ्छन् । बोर्डिङमा भर्ना गराएको फि तिन सकिएन, त्यसपछि फेरि सरकारीमै । उनले थपे- जस्ताले बेरेको

सानो घर छ । प्युठानबाट आएका हौं ।
आमा/बुवा उतै हुनुहुन्छ । मजदूरी गर्दू
मुसिकलले खान पुछ ।

गुलियाबाट गोला जाने बाटोमा उनै
चालकले भने- यी देखिएका जति देउवाको
ससुराली खलकको जमिन हो । कति छ ?
बाटाको दुवैतिर हेर्सूस, आँखाले देख्ने
जति सबै हो । हदबन्दी लागेको छैन ?
दूलाबडालाई कहाँको हदबन्दी ?

बाटामा महिला पुरुषहरू साइकलमा
बोरा राखेहि झिंडिरहेका देखिन्थे । सोधैं- के
बोकेका होलान् ? होमेन्डजीले भनुभयो-
यहाँ रासायनिक मल पाइँदैन, इन्डियाबाट
ल्याएका हुन् । तर पनि पुलिसले धेरै दुःख
दिन्छ ।

गाउँ र खेतीपाती हेँदै जङ्गलतिर
लागियो । चालकले भने- अस्ति पुलिसले
(जेठ २०७९) मान्छे मरेको ठाउँ यही हो ।
विचरा ! जो बितिन्, उमि आन्दोलनकारी
थिङ्गन् । बाघले मान्छेलाई घाइते बनाएपछि
गाउँले प्रहरी कार्यालय धेरे । प्रहरीले
अन्धाधुन्ध गोली चलायो ।

किसानहरू धान रोप्न व्यस्त देखिन्थे ।
निकुञ्जमा परेको जमिन फिर्ताका लागि
लडिरहेका एक व्यक्ति हुन् महादेव थारू ।
उनको घरमा जाँदा खेती गर्न राजापुर गएका
रहेछन् । महादेवकी आमाले भनिन्- ३
भाइको १२ बिघा जग्गा छ तर निकुञ्जमा ।
केही गर्न दिँदैनन् । जनावरले केही खान
दिँदैन, राजापुरमा किनेको अलिकरित जमिनमा
खेती गर्न गएको छ ।

कुलबहादुर थारूलाई भेटन बडहर गर्याँ ।
खेतमा काम गर्दै रेछन् । हामी गएपछि
आए । उनले भने- अधिकांश गाउँले जमिन
निकुञ्जमा परेकोले अधिया वा ठेककामा
खेती गर्दैन् । त्यसका लागि अर्को गाउँ
जानुपर्छ । खेती छाडेर हिँडेका थिए तर
कोरोनापछि फेरि गाउँ नै फर्के । फेरि खेती
गर्न थालेका छन् । तर जनावरले सखाप
पारिदिन्छ । दुःख दिन्छ । जग्गा आफैनै हो
तर माटो गिट्टी ढुङ्गा फिक्कु भन्दा पनि
निकुञ्जको सिफारिस चाहिन्छ । एकजनाले
बाटोमा हाल्नका लागि माटो दिन लाए
निकुञ्जले रोक्यो । वन्यजन्तुका कारण अन्न
राप्रोसँग भित्रयाउन पाइँदैन । त्यसैले खेत
रोपाइँ सकिएपछि सबै पुरुष इन्डिया जान्छन् ।

दशरथ थारू, जोसँग पाहिले नै भेटेर
अन्तर्वार्ता लिएका थियाँ, घरमा रहेनछन् ।
तर उनका कान्छा भाइ सदन थारू (५० वर्ष)
सँग भेट भयो । सुरुमै उनले भने- समस्या
समाधान गर्ने होइन, लेख्ने/लाने मात्रै हो,
तपाइँहरू पनि । यस्तो लेखेर लैजाने धेरै
छन् । तर हाम्रो दुःख मेरिएन । समस्या
ज्युका त्युँ छ । ३० वर्षदेखिको लडाइँ हो ।
निकुञ्ज कसैको कुरा सुन्दैन । भन्छ- जनावर

उनी भन्छन्- म ठूलो पीडित हुँ ।
घर भत्कायो हातीले । क्षतिपूर्ति पाइने
आशामा १० ठाउँमा गएँ, जम्मा १५००
पाएँ । त्यसले घर बन्छ ? एक विधा जमिन
ठेकामा लिएको थिएँ । बिहान गोरु लगेर
जोतै । गोरुलाई खाना दिए, म घर खाना
खाना आएँ, फकँदा दुईटै गोरुलाई बाघले
मारिसकेछ । बाघ नजिकै थियो, बन्चरोले
हान्छ भनेको बूढीले दिइनन् । गोरु त किन्न
सकिन्छ तर मान्छे ? अझालोमा भुण्डिएर
जानै दिइनन् । धेरै रिस उद्यो र दुःख पनि
लायो । अब रोपाइँ केले गर्ने ?

गोरु माच्यो । खेती घाटामा गयो ।
कबोलेको भाडा तिर्न ज्याला गर्नुपच्यो ।
उनले भने- भनूसू सर, मलाई कति पीडा
भयो होला ? तपाइँहरू एकदिन आएर
सोधुहुन्छ, टिनुहुन्छ गइहाल्नु हुन्छ । हाम्रो
पीडा हामीसँगै । निकुञ्ज र जनावरले दिएको
दुःख कति सहने हामीले ? जीविकोपार्जनका
लागि छोराछोरी हैदरावाद (इन्डिया) गएका
छन् । यस्तो बाध्यता छ हामीलाई ।

उनी भन्छन्- वन संरक्षण गर्ने हाम्रो पनि
मन छ । वन विनासकारी होइनाँ । थारूलाई
अभ बढी वन चाहिन्छ । कन्दमूल खानुपर्छ ।
हाम्रो माण भनेको जनावर निकुञ्जभित्रै
राख । हाम्रो खेती र जीविकाको संरक्षण
गर्न पाउँ । दुःख गरेर बनाएको घर जोगाउन
पाउँ भने हो । निकुञ्ज हाम्रा कुरा सुन्दैन ।
तपाइँहरू यहाँ बसेर एक महिना हेर्सू, अनि
यहाँको दुःख/पीडा थाहा पाउनुहुन्छ ।

त्यसपछि हामी शेरबहादुर खडिकालाई
भेटन गर्याँ । निकुञ्जका पीडाका विषयमा
कुरा गर्दै थियाँ उनको छोरीले बोरा निकालेर
देखाइन, निकुञ्जमा पेस गरेका निवेदन
र कागज, एक बोरा हुन लागिसकेछन् ।
गाउँलेका पनि पुराना कागजात उन्नैले सुरक्षित
गरी राखेका छन् । भन्दै थिए- कसैका
नागरिकता हरायो भने फोटोकपी मान्न
आउँछन् । उनको १८ कड्डा निजी १० कड्डा
ऐलानी थियो । दैलेखको गाउँमा बाँदरले
खेतीबालीमा साहै दुःख दिएपछि खान पनि
धौ धौ भएकाले बाध्य भएर बसाँ सरी
आएका रहेछन् । ‘यहाँ राम्रो होला भनेर
आएको भन बढी दुःख पायाँ । हैरानी
खेपुपरेको छ । ३ ठाउँमा सरेर बस्दा पनि
नसकेपछि अहिले छोरीको घरमा बसेको

गोरु माच्यो ।

खेती घाटामा गयो ।
कबोलेको भाडा तिर्न
ज्याला गर्नुपच्यो ।
उनले भने- भनूसू
सर, मलाई कति पीडा
भयो होला ? तपाइँहरू
एकदिन आएर
सोधुहुन्छ, टिनुहुन्छ
गइहाल्नु हुन्छ । हाम्रो
पीडा हामीसँगै ।
निकुञ्ज र जनावरले
दिएको दुःख कति
सहने हामीले ?

हो, हिँड्छ/खान्छ । आफ्नो सुरक्षा आफै
गर्नु । मान्न पाइँदैन । ढुङ्गाले हान्न पाइँदैन ।
सुम्मुमाएर, धकेलेर पठाउनुपर्छ ! धपाउन
पनि पाइँदैन रे । लेखेटन पनि पाइँदैन । अनि
सुम्मुमाउन गए के हालत हुन्छ ? त्यसले
बाँकी राख्न्ता ?

छु' - उनले भने । उनकी छोरीले भनिन्- हल गोरु नारेर प्रशासन कार्यालयमा पनि धर्ना गर्नुभयो । जसको समाचार कान्तिपुर दैनिकमा पनि छापिएको रहेछ, पेपर कटिङ देखाइन् । निकुञ्जका बरेमा निकालेका समाचार पनि सङ्कलन गरेका रहेछन् ।

२०७९ असार ९ मा 'संरक्षणका नाममा मानव अधिकार उल्लङ्घन' नामक प्रतिवेदन सार्वजनिक भयो । यो खासगरी निकुञ्ज र मध्यवर्ती सामुदायिक वन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसमा आधारित अध्ययन प्रतिवेदन हो ।

त्यसपछि बर्दिया र बाँकेका भूमि अधिकारकर्मीहरूसँग छलफलमा बस्यौं । अभियानको बरेमा समीक्षात्मक छलफल गर्याँ । बर्दियाका साथीहरूले भने- कोभिडको बेलामा मोही किसानले धेरै दुःख पाए । तारेखका लागि जाँदा मालपोत पस्त दिइएन । तारेख छुट्यो । तर जमिनदारहरू कार्यालयमा गएर मिलेमतो गरे । कतिपय मोहीलाई २० प्रतिशत लिएर मिल्न बाध्य बनाए । यो एउटा विडम्बना हो ।

बर्दियाका अगुवाहरूले भने- जिल्ला मञ्चका साथीहरू बैठकमा आउँदा भाडा, खाना खाजाको व्यवस्था दिने गरिएको थियो । सबैलाई त्यही बानी बस्यो । जब पैसा भएन, साथीहरू बैठकमा आउन छाइनुभयो । राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चले परिपत्र गर्न छाड्यो । कार्यक्रम छैन । गाउँ गाउँबाट भूमिहीनहरूको विस्थापन गर्न लाग्यो भनेर फोन आउँछ, एकजना गएर किन हुन्थ्यो । फेरि को जाने ? पहिले कुनै घटना हुन खोज्यो भने आन्दोलन हुन्थ्यो । शक्ति

प्रदर्शन हुन्थ्यो । मञ्चको शक्ति देखेर मानिस डराउँथे । अहिले त्यो हाराएर गयो । एक दुईजना अगुवा कराएर कसले सुन्ने ?

अगुवाहरूले थप्दै भने- हामीलाई पहिले जस्तो केन्द्रबाट सहयोग किन नभएको होला ? जिल्ला मञ्च सुस्त हुनुपा माथिको सहयोग नआएर पनि हो । राष्ट्रिय मञ्च र आत्मनिर्भर केन्द्रबाट खोजी गरिएको छैन । पहिले पहिले भूमिसम्बन्धी कुनै सूचना तथा निर्णयहरू सरकारी कार्यालयमा भन्दा हाम्रो हातमा पहिले पर्थ्यो । ती सूचना बोकेर सरकारी कार्यालय जाँदा उनीहरू हाम्रो सम्बन्धबाट डराउँथे । अहिले त सरकारी कर्मचारी सूचना लुकाउँछन्, हामी बेखबर जस्तै छौं ।

होमेन्द्र थापाले भने- एकपटक जगत देउजा सर आउँदा के छ अवस्था भन्नासाथ आँसु आयो । म रोँँ । उहाँ पनि भाबुक हुनुभयो । आन्दोलनमा सबभन्दा धेरै बर्दिया जुट्यो, घाइते र मृत्यु पनि बर्दियाबाटै भयो तर आज बर्दियाको अवस्था कमजोर छ । केन्द्रबाट आउनेहरू यहाँको बाटो भएर हिँडिदा एक कल फोन हैँदैन । बुलेटिन ल्याएर बाँके, नेपालगञ्जमा छाडिन्छ । बाँकेबाट बनिलाल थारू फोन गरेर बुलेटिन लिन आउनुसू भनुहुन्छ । उनी भन्छन्- आन्दोलनमा कहाँ पुगिएन, टपरीमा भात खाइएन कि, भुइँमा सुतिएन कि, रातभर जागा बसिएन कि, काँचो खाइएन कि, भोको बसिएन कि ? आन्दोलनमा जाँदै गर्दा आँखैअगाडि दुईजना साथीको लाससमेत देख्नुपच्यो । धेरै घाइते भए । घाइतेको चोट अहिलेसम्म पनि छ । यी सबै

सम्हालेर आन्दोलनमा लागेको हो ।

बाँकेका अगुवाले भने- गाउँ जाँदा मञ्चका सदस्यहरू खुसी छैनन् । पहिला हारायौ, अब फेरि आयौ ? भन थालेका छन् । सरकारी कर्मचारीहरू हाम्रो कुरा सुन्न छाडेका छन् । भूमि मञ्च हिलोमा पछारिए जस्तै भएको छ । के भन्ने के नभन्ने भएको छ । अगुवाले थपे- हिजोका हाम्रा विरोधी अहिले भूमि आयोगको सल्लाहकार भएका छन्, पालिकाको कार्यान्वयन समितिमा सदस्य भएका छन् । भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीका लागि जग्गा व्यवस्थापन गर्न पैसाको चलखेल बढेको छ । अब वास्तविक भूमिहीनले जमिन पाउँदैनन् कि भन्ने चिन्ताले पिरोलेको छ ।

मोहीको मुद्दा २० देखि ३० प्रतिशतमै मिलाउन चलखेल भइरहेको छ । पहिले मञ्चको शक्ति हुँदा आधा आधाको कुरा हुन्थ्यो । भएको पनि थियो । अहिले सबै मिलेर मोहीलाई थिचेका छन् । बेदखल गर्न खोजेका छन् । आन्दोलन नभएपछि मञ्चलाई पत्याउन छाडेका छन् । पहिला मञ्चका मान्छे आए भनेपछि सबै सजग हुन्थे । सरकारी कार्यालय, गाउँपालिकाबाट विभिन्न कार्यक्रममा बोलावट हुन्थ्यो । आज त्यस्तो हुन छाड्यो । भूमि अधिकार आन्दोलन खस्किंदो छ । यसबाट जमिनका मालिक, दलाल, सरकारी कर्मचारी खुसी भएका छन् । भूमिहीनहरू अधिकारबाट वञ्चित र विस्थापित हुने खतरा बढ्दैछ । आन्दोलन कमजोर भएकामा अरू खुसी छन् । हामी दुःखी र पीडामा छौं ।

समीक्षा

धर्मराज जोशी

विश्व भूमि सम्मेलन २०२२ : सहभागिता र सिकाइ

विश्व भूमि सम्मेलन अन्तर्राष्ट्रीय भूमि सञ्जालको अगुवाइमा विश्वभरका भूमि अधिकार, प्राकृतिक स्रोत/साधन र जलवायु परिवर्तनका क्षेत्रमा काम गरिरहेका सामाजिक आन्दोलन, जनसङ्घठन, सरकारी, गैरसरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रीय सङ्घ/संस्था र विश्वविद्यालयहरूको संयुक्त प्रयास हो। यो हरेक ३-२ वर्षमा आयोजना गरिन्छ। मे २३ देखि २६, २०२२ मा नवाँ सम्मेलन जोर्डनको राजधानी अम्मनको किउ हुसैन विनतलाल अन्तर्राष्ट्रीय सम्मेलन केन्द्रमा आयोजना गरिएको थियो।

विश्व भूमि सम्मेलन विश्वभरका भूमि अधिकार, प्राकृतिक स्रोत/साधन र जलवायु परिवर्तनका क्षेत्रमा काम गरिरहेका सामाजिक आन्दोलन, जनसङ्घठन,

गैरसरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रीय सङ्घ/संस्था र विश्वविद्यालयहरूको एकप्रकारको कुम्भ मेला नै हो। यसपालि ८० देशका ३०१ संस्थाका प्रतिनिधिसहित ६०० भन्दा बढी प्रतिनिधि सहभागी भएका थिए। नेपालबाट ८ जना सहभागी भएका थियाँ। यस अवसरमा आयोजक देश जोर्डनको विभिन्न स्थानहरूमा पनि भ्रमण गरी सिकाइ लिने अवसर प्राप्त भएको थियो।

२१ देखि २२ मे सम्म २ दिने युवा विश्व भूमि सम्मेलन पनि अयोजना भएको थियो। युवा सम्मेलनमा बाहिरी देशबाट ५० र आयोजक देशका ५० गरी १०० युवा भूमि अधियन्ता सहभागी भई भूमिसम्बन्धी विभिन्न कोणबाट गहन छलफल गरेका थिए। यसले आगामी दिनमा भूमि

अभियानलाई युवाहरूको पक्षबाट पनि थप छलफल, बहस र सम्वादहरू अद्य बढाउन पक्कै मद्दत पुनेछ।

समुदाय भ्रमणका लागि बोलाइएका सहभागीहरूले मे २१ र २२ मा २ दिन जोर्डनका विभिन्न ग्रामीण बस्ती भ्रमण गर्ने अवसर प्राप्त गरेका थिए। विभिन्न प्राकृतिक कठिनाइका बाबजुद मरुभूमि क्षेत्रमा गरेको भूमि व्यवस्थापन, प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधता संरक्षण, खाद्य सुरक्षा, शरणार्थी व्यवस्थापनबाटे प्रत्यक्ष हर्ने र जाने अवसर प्राप्त भयो। गरे के नहुने रहेछ र भन्ने उदाहरण त्यहाँ प्रशस्तै देख राखिन्थ्यो।

मरुभूमि क्षेत्रमा यो पहिलो यात्रा थियो। भुइँमा पाइला टेक्दा पैतालामुनि माटो नभएको अनुभूति हुन्थ्यो। माटोमा टेक्दा हुने सजीव अनुभूति भएन। मरुभूमि अत्यन्तै तातो होला भन्ने अनुमान फेल खायो। नाजा डाँडा, थुम्का र मैदानमा बहिरहेको चिसो हावासमेत रुखो लागिरहेको थियो।

मे २३ देखि २६ सम्म भएको सम्मेलनमा सहभागीहरूले दिगो विकासका लक्ष्य, लोकतन्त्र, सामाजिक न्याय, भूमि र जलवायु सङ्कटको सन्दर्भमा भूमि अधिकार, यसको उपयोग र शासनसम्बन्धी विश्व परिवेशबाटे गहन छलफल गरेका थिए। सम्मेलनको अन्तमा १२ बुँदे मृतसागर घोषणापत्र, २०२२ जारी गरिएको थियो।

असमानता, भूमि अधिकार र लोकतन्त्र

हुनेखाने वर्गको पक्षपोषण गर्ने अर्थव्यवस्था र राजनीतिक प्रणाली मौलाउँदा असमानता विश्व परिवेशको पर्याय बनिरहेको छ। यो फेरिए गरिबी, भोकमरी, विभेद र अशिक्षाको जाँतोपा पिलिसन बाध्य समुदायको जीवन यापनमा सुधार गर्ने सम्भावना तकाल देखिँदैन। विभिन्न अवसर, आमदानी तथा शक्तिका स्रोत सीमित वर्ग तथा समुदायमा मात्रै केन्द्रित हुन पुग्दा विद्यमान समस्याहरू एकापसमा गुजुलिने र भन्न-भन्न गहिरिँदै जाने खतरा छ। मानिसका बढ्दै गइरहेका आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने गरिने मानवीय गतिविधिका कारण संसारको पारिस्थितिक प्रणाली, जैविक विविधता तथा वातावरणीय सन्तुलन खलबलिन पुगेको छ।

जमिन संसारका सबै पक्षसँग प्रत्यक्ष वा

अप्रत्यक्ष हिसाबले जोडिएको र जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय सङ्कट, बद्दो असमानता, खाद्य असुरक्षा र खस्किँदो लोकतन्त्र जस्ता हाम्रो समयका विश्वव्यापी समस्याहरू सम्बोधन गर्न भूमिसँग सम्बन्धित अधिकार, पहुँच र उपयोगको सवाल सम्बोधन गर्नु अपरिहार्य रहेको छलफल भयो ।

अन्तर्राष्ट्रिय भूमि सञ्जाल र अक्सफालमे सन् २०२० मा गरेको भूमि असमानतासम्बन्धी अध्ययनले संसारका ६०८ मिलियन किसानमध्ये १ प्रतिशतले ७० प्रतिशत खेतीयोग्य जमिन ओगटेको तथ्य बाहिर ल्याएको थियो । विश्व सम्मेलनको उद्घाटन सत्रमा बोल्ने विशेष वक्ताहरूले विश्वमा अहिले जति पनि समस्या छन् ती समस्या कुशासन, अपारदर्शी गतिविधि, बजारमुखी नीति, पुँजीवादी अर्थव्यवस्था तथा सीमित व्यक्तिको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक महत्वाकाङ्क्षा र लोभलालचका कारण सिर्जना भएको बताए ।

विश्वमा वार्षिकरूपमा उत्पादन हुने खाद्यान्तर्ले विश्वको जनसङ्ख्यालाई खान पुने भए पनि ठूलो सङ्ख्यामा मानिस खाद्यान्बाट विच्छिन्न रहने गरेका तीतो यथार्थ छ । खाद्यान्को यो समस्या लोकतान्त्रिक तथा जनमुखी वितरण प्रणालीको अभाव र उत्पादनका साधनमा सीमित व्यक्तिको नियन्त्रणका कारणले सिर्जना भएको हो ।

लोकतान्त्रिक प्रणालीको आधार मानव अधिकार हो । मानिसको भूमि अधिकार सुनिश्चित भएन भने अरु धेरै अधिकारहरूसँग बाँच पाउने अधिकार, खाद्य अधिकार र आवासको अधिकार जस्ता आधारभूत अधिकार कुण्ठित हुँछ । त्यसरी लोकतन्त्र संस्थागत हुन सक्दैन । जनमुखी बन्न सक्दैन । त्यसैले कृषिमा निर्भर समुदायको भूमि अधिकार सुरक्षित हुनुपर्छ । भूमि नै उनीहरूका लागि बाँच्ने परिलो आधार हो । उनीहरूको जीवन यापन सुधार्न जमिनमा सुरक्षित पहुँच र अधिकार आवश्यक हुँछ । कृषिमा आधारित अर्थतन्त्र भएका कम विकसित देशहरूको सन्दर्भमा त्याहाँ बसोबास गर्न गरिब, आदिवासी, दलित र अन्य सीमान्तकृत

विश्वमा वार्षिकरूपमा उत्पादन हुने खाद्यान्तर्ले विश्वको जनसङ्ख्यालाई खान पुग्ने भए पनि ठूलो सङ्ख्यामा मानिस खाद्यान्बाट विच्छिन्न रहने गरेका तीतो यथार्थ छ । खाद्यान्को यो समस्या लोकतान्त्रिक तथा जनमुखी वितरण प्रणालीको अभाव र उत्पादनका साधनमा सीमित व्यक्तिको नियन्त्रणका कारणले सिर्जना भएको हो ।

समुदायको जीवनयापनका लागि पर्याप्त कृषियोग्य भूमिमाथि पहुँच र स्वामित्व अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुँछ । गरिबीको अन्त्य, शून्य भोकमरी, लैंड्रिक समानता आदि जस्ता सन् २०३० सम्म हासिल गरिसक्नुपर्ने दिगो विकासका करितपय लक्ष्यहरूसमेत भूमि अधिकारको सुनिश्चिततामा प्रत्यक्ष / अप्रत्यक्ष निर्भर रहने देखिन्छ । देश तथा समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम राख्न, सुशासन स्थापित गर्न, महिला, युवा तथा पिछडिएका समुदायलाई सशक्तीकरण गरी विकासको मूलधारमा त्याउन, वातावरण जोगाउन र जलवायु परिवर्तन कम गर्न पनि जमिनको समन्वयिक वितरण, सचेत

उपयोग, पारदर्शी प्रशासन र व्यवस्थापन अत्यावश्यक रहेकोसमेत विश्व सम्मेलनमा सहभागीहरूमाझ चर्चा/परिचर्चा भयो ।

जमिनको बहुआयामिक उपयोगका लागि विभिन्न पक्षमा ध्यान दिनुपर्ने हुँच । जसमध्ये भूमिसम्बन्धी जनमुखी नीति तथा कानुनहरू निर्माण र तिनको अक्षरशः कार्यान्वयन पनि एक हो । कार्यान्वयनको दौरान भूमिमा आश्रित साना किसान, भूमिहान समुदाय, महिला, युवा, दलित र आर्थिक हिसाबले विपन्न समुदायका लागि भूमिमा पर्याप्त पहुँच सुनिश्चित गर्ने, भूमिको दिगो उपयोगको खाका बनाइ लाग्न गर्ने, भूमिलाई जीवन यापनको स्रोतका रूपमा विकास गर्ने आदि कुरा पर्छन् ।

जलवायु परिवर्तन, दिगो विकास र सहभागिता

जलवायु परिवर्तन विश्वको साभा समस्याका रूपमा देखापरिहेको छ । बद्दो जनसङ्ख्याका कारण बढिरहेको मानवीय आवश्यकता परिपूर्ति गर्न पृथ्वीमा उपलब्ध सीमित साधन/स्रोतको अत्यधिक दोहन निरन्तर बढिरहने कुरा सत्य भए पनि त्यो चिन्ताजनक रहेकोप्रति सम्मेलनको अवधिमा विभिन्न छलफल चले । विभिन्न सरकार, सामाजिक संस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका प्रतिनिधिहरूले प्रकृतिप्रतिको मानवीय असंवेदनशीलताले गर्दा समग्र पारिस्थितिक प्रणाली नै जोखिममा परेको कुरामा जोड दिएका थिए । जोडनकी राजकुमारी बस्माविन तलाल (जो संयुक्त राष्ट्र सङ्घका लागि मानार्थ मानव विकास राजदूत पनि हुन) ले अहिलेकै अनुपातमा पृथ्वीको तापक्रम बढाई जाने हो भने अबको २५ वर्षमा सम्मेलन केन्द्र नजिकै रहेको मृतसागर पूर्णरूपमा सुन्ने चिन्ता व्यक्त गरिन् । जलवायु परिवर्तन र यसको असर कम गर्न तथा अरब क्षेत्रमा बढाई गइहेको मरुभूमीकरणसम्बन्धी समस्या न्यूनीकरणका लागि नवप्रवर्तनका उपाय समयमा नै पत्ता लगाउनुपर्नेमा उनको जोड थियो । उनले भनिन्- यदि यस्तो विषयमा समयमै ध्यान दिइएन भने मानवलगायत समग्र पृथ्वीले नै कठिन समयबाट गुज्रनुपर्ने दिन चाँडै आउन सक्छ ।

विश्वले तीव्र मरुभूमीकरण, खाद्य सङ्कट र दृन्दृ जस्ता समस्या एकसाथ भोगिरहेको छ । यी समस्याको कारक तत्व प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा भूमिलगायतको अन्य प्रकृतिक स्रोतको विभेदकारी बाँडफाँट रहेको छ । तिनको समाधानका उपायमध्ये आर्थिक हिसाबले कमजोर समुदायमाझ योगाचित बाँडफाँट, महिला, साना किसान र युवाहरूलाई भूमि व्यवस्थापन र त्यसको उपयोगसम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता बढाउनु पनि एक हो । विकास निर्माणका कार्यक्रम, अवसर तथा लाभको हिस्सेदारीबाट उनीहरूलाई वज्चित गराएर यी समस्या समाधान गर्न सकिँदैन ।

दिगो विकाससम्बन्धी लक्ष्य प्राप्तिका लागि जलवायु परिवर्तन ठूलो चुनौती हो । दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी चुनौती सामना गर्न समाजका हरेक तह र तप्काको सक्रिय सहभागिता अनिवार्य सर्तजस्तै भएको छ । विकासशील मुलुकहरूमा समुदायको सहभागितालाई प्राविधिक हिसाबले मात्रै नलिएर सहभागितालाई समुदायको सशक्तीकरणका रूपमा समेत विकास गर्नुपर्ने देखिएको छ । जसका कारण लक्षित वर्गले सम्बन्धित विषयमा ठोस योगदान दिन सकोस् । वर्तमान असमान र विभेदकारी विश्वमा रहेको गरिबी, अभाव र असमानता अन्त्य गरी समग्र गरिबी, अभाव र असमानतामा पिल्सएको वर्गको उत्थानका लागि समग्र विश्व व्यवस्थाको रूपान्तरण

गर्न जस्ती छ जुन अहिले विश्वका विकसित तथा विकासशील देशहरूमा अपानाइँदै आएको जीवन यापनको तौरतरिकामा आमूल फेरबदलबाट सम्भव छ ।

विश्व भूमि सम्मेलनमा भएका छलफल तथा सहभागीका आगामी प्राथमिकताहरूलाई

जमिन, जल तथा

जङ्गलको दिगो

व्यवस्थापन, समतामूलक

बाँडफाँट र संरक्षणमा

स्थानीय समुदाय, महिला,

किसान तथा युवाहरूको

सहभागिता बढाइ

स्थानीय समुदाय तहबाटै

लोकतान्त्रिक अभ्यास

सबल बनाउन सकिन्छ ।

नियाल्दा हाम्रा सन्दर्भमा निम्न विषय मनन्योग्य हुन सक्छन् :

भूमि र प्राकृतिक स्रोतमा आश्रित समुदायलाई भूमिमा अग्राधिकारको संरक्षण

र प्रबद्धन गर्ने जनमुखी नीति तथा कार्यक्रम बनाइ उनीहरूको जीवन यापनमा सुधार गर्नुपर्ने । भूमि र प्राकृतिक स्रोतको सदुपयोग, संरक्षण र सम्बद्धन गर्न उनीहरूलाई सक्षम र सशक्त बनाउँदै नेतृत्वदायी भूमिका तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गराउने ।

वास्तविक भूमि सुधारसम्बन्धी नीति, कानुन, कार्यक्रम र कार्ययोजना बजारको हित गर्ने बजारमैत्री भन्दा समुदायको हित गर्ने किसानमैत्री बनाउन योगदान पुऱ्याउने ।

बदलिँदो विश्व परिवेशमा भूउपयोग

तथा व्यवस्थापनको कुरालाई जमिनसँग मात्रै सीमित नगरी जलवायु परिवर्तन, सामाजिक न्याय, लैंगिक समानता, युवा सहभागिता जस्ता सवालसँग जोडेर लैजान सकिन्छ । जसले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण तथा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको सबलीकरणमा सकारात्मक योगदान पुऱ्याउन सक्छ ।

जमिन, जल तथा जडालको दिगो व्यवस्थापन, समतामूलक बाँडफाँट र संरक्षणमा स्थानीय समुदाय, महिला, किसान तथा युवाहरूको सहभागिता बढाइ स्थानीय समुदाय तहबाटै लोकतान्त्रिक अभ्यास सबल बनाउन सकिन्छ ।

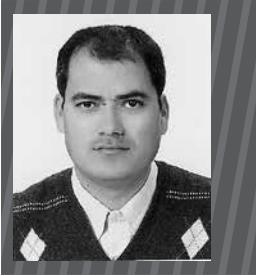
भूमि सुधार, जलवायु परिवर्तन, विपद्ध व्यवस्थापन, खाद्य सुरक्षा, लैंगिक समानता आदि जस्ता क्षेत्रमा रूपान्तरणकारी समाधान पत्ता लगाउन समुदायको विचार सुन्ने, विज्ञान प्रविधिको उपयोग गर्ने, बहुस्रोकारवाला नीतिगत सम्बाद गर्ने र नवप्रवर्तनमा केन्द्रित हुन सकिन्छ ।

साना किसान, कृषि श्रमिक, भूमिहीन परिवारका प्रायः जसो पुरुषहरू वैदेशिक रोजगारी वा देशभित्रै तुलनात्मक हिसाबले बढी आम्दानी हुने रोजगारीतर्फ गइरहेका हुँदा खेतीपातीलगायतको कृषिसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण काम महिलाको काँधमा आएको छ । त्यसैले महिलामैत्री कृषि नीति, योजना तथा व्यवहार र औजारहरूको उपलब्धता तथा उपयोगका लागि विभिन्न अभियान सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

विश्व सम्मेलनको अवधिमा परिचय र चिनजान भएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ/संस्थाहरूसँग थप सम्पर्क गरी भूमि, कृषि, जलवायु परिवर्तन र वातावरण संरक्षणसम्बन्धी सहकार्यको अवसर सिर्जना गर्न सकिन्छ । ◎

अन्तर्राष्ट्रीय अनुभव

जगत बस्नेत

तान्जानियाको गाउँ भूमि ऐन अभ्यास

सन् २००९ मा तान्जानिया जाने अवसर मिलेको थियो । त्यहाँ जानुपहिले नै गाउँ भूमि ऐनको बारेमा डा. लिजविल्ली (अफ्रिकन भूमि ज्ञाता) बाट सुनिसकेको थिएँ । त्यसैले आयोजक एमएस तान्जानियालाई फिल्ड गएर गाउँ भूमि ऐनको अभ्यास हेर्ने इच्छा रहेको जानकारी गराएको थिएँ ।

तान्जानियामा मासाइ-आदिवासी समुदाय बस्थन् । उक्त समुदायमा गएर उनीहरूले अभ्यासमा त्याइरहेको गाउँ भूमि ऐनका बारेमा अन्तर्रक्तिया गर्न मौका मिल्यो । तान्जानिया अरस्सा क्षेत्रमा यो अभ्यास गरिएको रहेछ । जमिनमा केही डिमारकेसन (सीमाइकन) गरिएका थिए । घरबास क्षेत्र, बाली क्षेत्र, पशुपालन क्षेत्र, फलफूल क्षेत्र, चरिचरण क्षेत्र आदि छुट्याइएको थियो । उक्त अभ्यासबारे अझ बढी जाने उत्सुकता जाय्यो । कार्यक्रमस्थलमा गाउँ भूमि ऐन व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूले राम्रो स्वागत गरेका थिए । उनीहरूले आफ्नो भाषा र पराम्परागत शैलीमा स्वागत गरेका थिए ।

उनीहरूसँग भएको छलफलमा गाउँ भूमि ऐनबारे अलि बढी जान्न उत्सुकता राख्याँ । उनीहरूले त्यहाँको स्थानीय आदिवासी भाषा (मासाइमा र स्वाहिली) मा आफ्नो कुरा राखे । एमएस तान्जानियाका स्थानीय कर्मचारीले अझ्येजीमा उल्था गरिएदै । जसले हामीलाई सहजै बुझ्न मद्दत पुग्यो ।

गाउँ भूमि ऐन

गाउँ भूमि ऐन जमिनसम्बन्धी कानुन हो । जसलाई तान्जानियाको संसदले सन् १९९९ मा अनुमोदन गरिएका थियो । सन् २००९

देखि कार्यान्वयनमा आएको छ । यसलाई स्थानीय भाषामा समेत रूपान्तरण (उल्था) गरी गाउँ-गाउँमा पुच्याइएको रहेछ । हरेक घर/परिवारमा पुच्याइएको रहेछ । छलफलमा सहभागीले भने- हामी सबैले पढेका छाँ र अभ्यास पनि गरिरहेका छाँ ।

गाउँ भूमि ऐनको इतिहास

सन् १९८९ बाट तान्जानिया सरकारले भूमि स्वामित्वको विषयमा नयाँ नीति बनाउन सुरु गन्यो । यो नीति भूमि र कृषिको अधिकारलाई स्थानीयकरण गर्ने, उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने मूल उद्देश्यले त्यार गरिएको थियो । सन् १९९५ मा त्यहाँको संसदले राष्ट्रिय भूमि नीति पास गन्यो । त्यहाँ गाउँ भूमि ऐनलाई भूमि ऐन, १९९९ मा राख्ने गरी पास गरिएको थियो । यी दुवै ऐन प्रान्तीय आयोगहरूले सन् १९९१-९२ मा गाउँ-गाउँमा गएर त्यहाँका किसानहरूसँग छलफल गरी बनाइएको रहेछ । ती ऐन स्थानीय किसानका समस्या र भूमि र कृषिका समग्र विकासका लागि केन्द्रित गरी त्यार गरिएको थियो ।

त्यहाँ महत्वपूर्ण कुरा के छ भने भूमि नीति र ऐन पास गरेपछि गाउँमा रहेको जमिनलाई विभिन्न क्षेत्रमा वर्गीकरण गरिराख्ने गरी व्यवस्था मिलाइएको छ । पालिकाले आफ्नो क्षेत्रको नक्सा र पुर्जा पाएपछि, विज्ञहरू र समुदायको टोली बनाइ गाउँ-गाउँमा जमिनलाई विभिन्न आवश्यकताका आधारमा जोनिङ गर्ने गरी व्यवस्था ऐनमै गरिएको छ । सबैले सबै जोनका वा वर्गीकरणका जमिन पाउँदैनन् । ऊ केमा संलग्न छ,

त्यही अनुसारको वर्गीकरणमा परेको जमिन पाउँछ । खेती नगर्नेले कृषिको जमिन पाउँदैन । यस्तो अभ्यास त्यहाँ भइरहेको छ ।

भूमि ऐन र गाउँ भूमि ऐन

दुवै भूमि ऐनलाई सन् १९९९ मा एउटै नयाँ कानुनका रूपमा तयार गरिएको थियो । तर प्रान्तीय आयोगहरूको सिफारिसमा स्थानीय सरकारहरूसमेतको सहभागितामा गाउँ भूमि ऐन छुट्टै बनाइएको थियो । यसमा स्थानीय समुदाय र स्थानीय सरकारको ठूलो दबाव पनि थियो । दुई फरक ऐन नबनाउने खेल पनि भएको थियो तर प्रान्तीय आयोगका प्रतिवेदनमा गाउँको द्वन्द्वलाई समाधान गर्न र भूमिको उत्पादकत्व र कृषिमा रोजगारी सिर्जनाका लागि गाउँ भूमि ऐनलाई छुट्टै बनाउन र कार्यान्वयन गर्न सिफारिस गरेको थियो । यही प्रतिवेदनका आधारमा स्थानीय सरकार र समुदायले ठूलो दबाव दिएका थिए ।

भूमि ऐनले समग्र भूमि सुधारको कुरा गरेको छ । यसअन्तर्गत भूमिलाई ३ भागमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो गाउँको भूमि (स्थानीय सरकारको अधिकार), दोस्रो साधारण भूमि (प्रान्तीय सरकारको अधिकार) र तेस्रो रिजर्भ भूमि (सङ्घीय सरकारको अधिकार) । गाउँ भूमि ऐनले गाउँभित्रको भूमि अधिकारको कुरामा मात्र सम्बन्ध राख्छ । तान्जानियाको धेरै जमिन गाउँमा पर्दछन् । त्यसैले गाउँ भूमि ऐनको कुरालाई कडाइका साथ लागु गरिएको छ ।

कसका लागि गाउँ भूमि ऐन

यो ऐन गाउँ क्षेत्रको बाउन्डीभित्र बस्ने सबै समुदायका लागि लागु हुन्छ । सबैले गाउँ भूमि ऐनले तोकेबमोजिम भूमिको प्रयोग वा माग गर्न पाउँछन् तर यसको पूर्ण कार्यान्वयनको जिम्मेवारी भनेको भूमि ऐन व्यवस्थापन समितिको हो । यसलाई अनुमोदन गर्ने काम गाउँ परिषदले गर्दै । भूमि व्यवस्थापनको अन्तिम अधिकार भने गाउँ परिषदमा नै निहित छ । यदि भूमि व्यवस्थापनमा कसैले बदमासी गरेमा गाउँ परिषदले अस्वीकार गर्न सक्छ वा व्यवस्थापन समितिको निर्णयलाई रद्द पनि गर्न सक्छ । त्यसैले यसलाई गाउँ भूमि ऐन भनिएको हो ।

गाउँ भूमि ऐनको मूल उद्देश्य

गाउँ भूमि ऐनको मूल उद्देश्य भूमि र कृषि क्षेत्रको समग्र विकास र विस्तार गर्नु हो । साथै यसले गाउँका मानिसको आर्थिक विकास गर्न पनि सघाउ पुच्छाउँछ । यसले ग्रामीण विकास, भूमि स्वामित्वको व्यवस्थापन, लालपुर्जा वितरण र समुदायमा आधारित भूमि तथा कृषि प्रणालीको स्थापना गर्नु हो । यसले समग्र भूमि सुधारका साथसाथै कृषि भूमिको उत्पादकत्व बढाउने र गाउँलाई खाद्यमा आत्मनिर्भर बनाउन पनि भूमिका खेल्छ । यस ऐनअनुसार प्रत्येक गामबासीले औपचारिकरूपमा आफ्नो जग्गा दर्ता गर्न पाउँछन् । स्वामित्वको प्रमाणपत्र एकपटक रजिस्टर गरेपछि औपचारिकरूपमा अधिकार स्थापित भएको हुन्छ । तर यो ३३, ६६ र ९९ वर्षको अवधि तोकिएको हुन्छ र उक्त अवधि सकिएपछि नवीकरण गर्नुपर्छ । नत्र भने जमिन राज्यको वा गाउँपालिकाको मातहतमा जान्छ ।

गाउँ भूमि ऐनका उद्देश्यहरू

क. साधारण उद्देश्य

- समग्र भूमि सुधार र भूमि अधिकार सुनिश्चित्ता गर्ने । भूमि प्रशासनलाई विकेन्द्रित र प्रजातान्त्रिक प्रणालीका रूपमा विकास गर्ने ।
- वर्तमान भूमि अधिकारलाई संरक्षण गर्ने र भूमि नीतिहरूको स्पष्टता एवं सुरक्षा प्रदान गर्ने ।
- भूमिको उत्पादकत्व र कृषि उत्पादनमा वृद्धि ल्याउने ।

ख. विशिष्ट उद्देश्यहरू

- समुदाय आफैलाई आफौलो जमिन व्यवस्थापन र उत्पादनशील बनाउन सशक्त गर्ने ।
- भूमि अधिकार पाउने प्रक्रियालाई निश्चिक, पारदर्शी र सबैका लागि न्यायसङ्गत बनाउने ।
- सरकार र जिल्ला परिषद्को भूमिकालाई पुनर्संरचित गर्ने ।
- स्थानीय चलनअनुसारको पूर्ण कानुनी अधिकार प्रदान गर्ने ।
- गाउँका समुदायले कसरी स्थानीय प्रथा (कस्टोमरी) अनुसारको जमिन पाउने अधिकार कसरी दर्ता हुन्छ ?

व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्ने ।

- व्यवस्थापन गरिरहेको जमिनको भूमि अधिकार दर्ता गर्न सहयोग गर्ने ।
- भूमि व्यवस्थापनको अधिकार बेच्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने ।
- सझीय र प्रान्तीय सरकारको गाउँको भूमिमाथिको अधिकारलाई सीमित गर्ने ।
- सामूहिक सम्पत्तिलाई कानुनी वैधता दिने वा कस्टोमरी (परम्परागत) अभ्यासलाई पनि मान्यता दिने ।
- गाउँमा नै भूमि द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्ने ।
- भूमिको उत्पादकत्व र कृषिको उत्पादन वृद्धि गर्ने ।

गाउँ भूमि ऐनका मुख्य विषयवस्तु

गाउँ भूमि ऐन ६ भाग र ६६ उपभागमा विभाजित छन् :

भाग १- ५७ वटा विभिन्न शब्दको

परिभाषा जस्तै : भूमि व्यवस्थापन समिति, निर्णय अफिसर, तोकिएको आदि

भाग २- भूमि व्यवस्थापकले ध्यान दिनुपर्ने १६ वटा नीतिका सिद्धान्तहरू

भाग ३- भूमि व्यवस्थापन सभापतिले भूमिको निर्धारण गर्ने प्रक्रिया (गाउँभित्र वा बाहिर)

भाग ४- मुख्य भाग जस्तै : यसमा १० सबहेडि घर्ने :

- समुदायले आफ्नो गाउँको भूमि कसरी निर्धारण गर्ने
- गाउँ भूमिको सर्टिफिकेट कसरी गाउँ परिषद्मा दर्ता गर्ने र यो भनेकै के हो ?
- गाउँ परिषद्मा भूमि व्यवस्थापकको पद र कसले कसरी काम गर्छ ?
- दुई वा दुई भन्दा बढी गाउँले त्यही जग्गा व्यवस्थापन गर्नुपरेमा कसरी गर्दछ ?
- गाउँमा भएको जमिनलाई सामूहिक जमिन, व्यक्तिगत जमिन, जगेडा जमिनमा कसरी विभाजन गर्ने
- गाउँका समुदायले कसरी स्थानीय प्रथा (कस्टोमरी) अनुसारको जमिन पाउने अधिकार कसरी दर्ता हुन्छ ?
- कस्टोमरी (परम्परागत) जमिनको अधिकार कसरी दर्ता हुन्छ ?
- अहिलेदेखि व्यवस्थापन गर्दै आएको जमिनको चलनअनुसार पाउने भनेको नै

के हो ?

- त्यस्तो अधिकार पाउनका लागि निवेदन कस्तो हुनुपर्छ र के के पूरा गर्नुपर्छ ?
- गाउँको कार्यपालिका नभएमा नागरिकहरूले जग्गा पाउन कसरी निवेदन गर्नुपर्छ ?
- गाउँको जमिन कसरी दर्ता हुन्छ ?
- गाउँको जग्गालाई कसरी छोडिदिन सकिन्छ ?
- यसरी छोडिएको/त्यागेको जमिन छ भने कसरी त्यसलाई पुनर्वितरण गर्ने ?
- यदि सीमा र स्वामित्व पूर्णरूपमा सहमति नभएका जमिन छन् भने कसरी निर्णय लिने आदि ।

भाग ५- गाउँमा भगडा समाधान समिति कसरी स्थापना गर्ने र के के काम गर्नुपर्छ ?

भाग ६ - यसका विरोधी ऐनको तालिका र कमिसनरले नीतिहरू कार्यान्वयन गर्ने नीतिहरू

गाउँ भूमि व्यवस्थापन समिति

गाउँ भूमि व्यवस्थापन लागि देहायका व्यक्तिहरूको छोट हुन्छ :

- गाउँ भूमि व्यवस्थापक- प्रत्यक्षरूपमा गाउँ सभाले चुनेको व्यक्ति
- गाउँ भूमि अधिकृत (गाउँ रजिस्टर)- चुनिएको गाउँ परिषद्ले सिफारिस गरी नियुक्त गरेको व्यक्ति
- निर्णयक समिति- प्रत्यक्षरूपमा गाउँ सभाले चुनेका व्यक्तिहरू
- निर्णयक अफिसर- चुनिएको गाउँ परिषद्ले नियुक्त गरिएको
- भूमि व्यवस्थापन निर्णयक समिति
- गाउँ भेलाले चुनेको ९ जनाको निर्णयक समिति बन्छ । ४० प्रतिशत महिला अनिवार्य हुनुपर्छ ।
- गाउँ सभाले चुनेको ८ ३ वर्षको अवधि हुन्छ ।
- सोही प्रतिनिधि अर्को एक अवधिका लागि चुनिन सक्छ ।
- यस समितिमा प्रमाणहरू छानबिन गर्ने अधिकार हुन्छ ।
- सूचना प्रकाशन, सोधखोजका लागि बोलाउन सक्ने वा थप सूचना/प्रमाण मान सक्ने हुन्छ ।

विचार

- भूमि अधिकार दिनका लागि
लालपुर्जासहित गाउँ परिषद्मा पेस गर्ने ।

निर्णयिक सल्लाहकार समिति

- गाउँ परिषद्ले नियुक्त गरेको व्यक्ति
- भूमि र कृषिका विषयमा ज्ञान भएका व्यक्ति
- गाउँले नै हुनुपर्छ भन्ने छैन, कुै सरकारी व्यक्ति वा अनुभवी व्यक्ति हुन सक्छ
- यो सल्लाहकार समिति पनि समावेशी हुनुपर्छ ।

अन्तमा,

तान्जानियामा पहिला गाउँपालिकाले आफ्नो पालिकाको लालपुर्जा वा त्यसको सम्पूर्ण अधिकार पाउँछ । त्यसका आधारमा गाउँभरका जमिनलाई जोनिङ वा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ । भूमि व्यवस्थापन निर्णयिक समितिले सूचना जारी गरी भूमि मागका लागि निवेदन आह्वान गर्छ । त्यसमा स्पष्ट खुलाइएको हुन्छ कि कुन किसिमको जमिन वा वर्गीकरणको जमिन खोजेको हो वा आवश्यकता हो । यदि मैले फलफूल खेती गर्छु तर कृषिको वर्गीकरणको जमिन माघ्यु भने पाउँदिन ।

जमिन माग्दा त्यसको उद्देश्य र जमिनको प्रयोगको कुरालाई स्पष्ट गर्नुपर्छ । यदि मैले वस्तु पालिन तर चरिचरनको जमिन मागें भने पाउँदिन तर वस्तु पनि चराउँचु खेती पनि गर्छु भने दुवै प्रकारको जमिन पाउँचु । घरबासका लागि ९९ वर्षलाई जमिन पाइन्छ भने खेतीका लागि ६६ वर्ष र व्यवसायका लागि ३३ वर्षलाई मात्र जमिन पाइन्छ । गाउँ भूमि ऐन उद्देश्यमा आधारित जमिनको मात्रै वितरण गर्छ । उद्देश्य विपरितका लागि जमिन दिँदैन । सबैले घरबास क्षेत्र तोकिएको क्षेत्रमा घरबासका लागि जमिन पाउँछ भने उद्देश्यमा आधारित जमिन भने जे कार्य गर्ने हो त्यो कार्यका लागि छुट्याइएको जमिन मात्रै पाउँछ ।

हाप्रो परिवेशमा यसबाट स्थानीय सरकारले धेरै कुरा सिक्क सक्छन् र आफ्नो क्षेत्रमा प्रयोगमा त्याउन सक्छन् । स्थानीय तहमा भूमि व्यवस्थापन समिति बनाएर हामीले पनि यस्तो अभ्यासलाई कार्यान्वयनमा लान सकिने अवस्था हुन सक्छ ।

भवानी घिमिरे

समस्यामा सुकुमबासी

मुलुकमा भूमि अधिकारको आन्दोलन भएको धेरै भयो । समानता र स्वतन्त्रताका नारा लगाएर ठूलाठूला राजनीतिक परिवर्तनहरू भए । विश्वमा नमूनाको रूपमा परिचित सर्विधान बन्यो । देश संघीयतामा गयो । तीन तहको सरकार बन्नो । स्थानीय व्यक्तिहरू जनप्रतिनिधिमा चुनिए । सर्विधानमा भूमि र सुकुमबासीका अधिकारका धेरै कुराहरू समेटिए ।

सर्विधान अनुसार आवश्यकताअनुसार ऐन, नियम र कानुनहरू बन्ने क्रममा छन् । भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासीलाई जमिन दिने र अव्यवस्थित बसोबासीहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने भनि भूमि आयोग गठन भएको छ । भूउपयोग नीति लागू गर्ने भनि नियमावली आएको छ । जमिनलाई कृषि

क्षेत्र, आवासीय क्षेत्र, व्यवसायिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, खानी तथा खनिज क्षेत्र, बन क्षेत्र, नदी, खोला, ताल, सीमसार क्षेत्र, सर्वजनिक उपयोगको क्षेत्र, सांस्कृतिक तथा पुरातात्त्विक महत्वका क्षेत्र र आवश्यकताअनुसार तोकिएको अन्य क्षेत्र गरी १० भागमा वर्गीकरण गर्ने भनिएको छ । यसका लागि स्थानीय सरकारले प्रत्यत्नहरू पनि अघि बढाएको देखिन्छ ।

स्थानीय तहले भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा नलगेसम्म जमिनको कित्ताकाटमा रोक्न उर्दी पनि भयो । मालपोत तथा नापी कार्यालयले कित्ताकाटमा रोक लगाउने सूचना टाँसे । यी सबै कागजी काम भए । यस्ता कामले भूमिहिन सुकुमबासीहरूको जीवनमा भने तात्त्विक

परिवर्तन आएको देखिँदैन । यी कार्यहरू देखाउने कागज र केहि समयको लागि चुप लगाउने कुरो मात्र भएको छ । वास्तविकतामा भने भूमि अधिकारबाट विज्ञतहरूको मर्का आफ्नै किसिमको छ । पीडा आफ्नै छ । दुःख आफ्नै छ ।

आज पनि भूमिहीन सुकुमबासीहरूका घर तथा टहरा खोलोको किनारमा छ । बनको छेउमा छ । सडकमा छ । पोखरीको डीलमा छ । नहरको छेउमा छ । ऐतानी पर्तीमा एकलो घर छुट्टै छ । चुरो क्षेत्र र पहिरो जाने बढी सम्भावना भएको जोखिम स्थानमा बढी छ । करित त अरुको घरमा बहाल तिरेर बसेका छन् । बहाल समयमा तिर्न नसकदा घरधनीले निकालेका समाचार सुनिएको छ ।

आकाशमा बादल देखियो भने सुकुमबासीहरू रातभरी जागा रहन्छन् । घरसाँै परिवार नै निमिटाने खोलोले बनाउनेहरू मानसिक डरमा बाँच्नु परेको परिवेश छ ।

चुरेमा बसोबास गर्नेको छुट्टै पीडा छ । वर्षमा पहिरोको डर छ । हिउँदमा जाडो बढी हुने गर्छ । गतिला कपडा छैनन् । घर पातला भएकाले बाटोघाटोको व्यवस्था छैन । मुख्य बजारमा पुग्न दिनभरीको बाटो हिड्नुपर्छ । अरु पाइँदैन ट्याक्टर चढादानि धेरै पैसा तिर्नुपर्ने हुन्छ । वर्षमा खोलानाला तर्नुपर्छ । पानी नजिक छैन । घर पातलो हुँदा खाने पानीको अभाव छ । विद्यालय पुग्न साना नानीहरूलाई गाहो छ । स्वास्थ्य चौकीको अभाव छ, औषधीको अभावमा कयौं सुक्तेरीको ज्यान गएको छ । उपचार सहज नहुँदा प्रश्वव वेदना सहेर बस्नुपर्ने अवस्था छ ।

सरकारले फुसको घर हटाउने प्रयत्न गरेपनि अहिले पनि सुकुमबासीहरूको घर काँस फुसको नै छ । जसले आगलामीका समस्या बढी हुने गर्छ । नेपाल सरकारबाट दिइने सुविधाहरू पाउन सकिरहेको अवस्था देखिँदैन ।

पुर्जा नभएका सुकुमबासीहरू सरकारी सेवा सुविधाहरू विज्ञत हुन परेको छ । उनीहरूको मुख्य पेशा भनेको खेतीपाती नै हो । लघु वित्तीय संस्थाहरूबाट चर्को व्याजमा ऋण लिनु परेको छ । अरु जसले दोहोरो गरिबी तुल्याएको छ ।

थेरै पैसामा आफ्नो क्षमता र श्रम बेच्नु परेको छ । बाध्यता छ, जीवीकोपार्जनको

तर, अरुकोमा ज्याला मजदूरी गेर बिताउनु परेको छ । आयोगले जमिनको लालपुर्जा नभएकालाई भूमिहीन दलित र भूमिहीन सुकुमबासी भनि परिभाषित गरेको छ । अव्यवस्थितको हकमा जमिनको पुर्जा भएर पनि ऐलानी जमिन जोत्दै आएकालाई परिभाषित गरेको छ ।

**चुरेमा बसोबास गर्नेको
छुट्टै पीडा छ । वर्षमा
पहिरोको डर छ ।
हिउँदमा जाडो बढी हुने
गर्छ । गतिला कपडा
छैनन् । घर पातला
भएकाले बाटोघाटोको
व्यवस्था छैन । मुख्य
बजारमा पुग्न दिनभरीको
बाटो हिड्नुपर्छ । अरु
पाइँदैन ट्याक्टर चढानि
धेरै पैसा तिर्नुपर्ने हुन्छ ।
वर्षमा खोलानाला
तर्नुपर्छ । पानी नजिक
छैन । घर पातलो हुँदा
खाने पानीको अभाव छ ।**

एकतिर स्थानीय तहसँग सम्झौता गेर भूमि आयोगले काम गर्दै छ अर्कोतर्फ सामुदायिक वन, र वन कार्यालयले उठिवास गराउन अनेकन बखडा निकालिरहेको देखिन्छ । भूमि आयोगले

१० वर्षदेखि आवाद कमोत गरी आएको जमिन बन जिनिएतापनि नापी गेर वास्तविक सुकुमबासीलाई दिने कुरा गरेको छ, तर जवरजस्ती घर टहरा भत्काउँछै भने जस्ता कुराले रातदिन सुकुमबासीहरूलाई मानसिक दबाव दिने काम गरेको छ ।

अरु चित नबुझ्ने कुरो यो छ की आयोगको रातो र सेतो २ किसिमका फारम भर्न सुरु गरेको छ । कतिपय ठाउँमा धेरै भसिक्यो । जुन परिवारमा वा परिवारका सदस्यको नाममा जमिनको लालपुर्जा नै छैन उक्त समस्यालाई सुकुमबासी भनि प्रमाणित गर्ने र रातो फारम भर्ने । र सेतो फरम जसको आफ्नो नाममा केही जमिन छ र थप ऐलानी पनि जोत्दै आएको छ भने अव्यवस्थित भनि सेतो फारम भराउने पर्नेमा स्थानीय तहहरूले आफ्नो स्वार्थपूर्तीका लागि सुकुमबासीहरूलाई पनि सेतो फारम भराई दिएको पाइन्छ । यस विषयमा आयोगसँग कुरा गर्दा तपाईंको आफ्नो कुरा हो भन्ने जवाफ आउँछ । सुकुमबासीले लिन नै नसिक्ने गरी करको दायरा बढाए दिए पनि फेरी यो समस्या बाँकी नै रहन्छ । अनि कसरी हुने सुकुमबासीको समाधान ?

राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपालको सङ्गठन भएका पालिकालाई पहिलो प्राथमिकताका साथ काम बढाएको छ । सङ्गठनका पदाधिकारी अगुवा र सदस्यहरूको दबाबमा र समन्वय तथा छलफल भएको छ । यसले केही हदसम्म वास्तविक भूमिहीनले लालपुर्जा पाउने सम्भावनाहरू पनि देखिन्छ ।

आफ्ना र आफूजस्तै समस्या भएका भूमिहीन परिवार समस्या समाधानका गाउँ गाउँमा सङ्गठित छन् । आफ्नो दैनिक गुजारा गर्नलाई समस्या भएकाहरू पनि समस्यालाई टार्दै अधियानमा सङ्गठित छन् । यस बेला हाम्रो भूमि अधिकार मञ्चहरू पनि सक्रियस्था अघि बढन जस्ती छ । अगुवाहरूलाई सक्रिय हुन जरुरी छ । अगुवाहरूलाई सक्रिय बनाउन र क्षमता विकास गर्नको लागि पनि ध्यान दिनुपर्छ । यो बेला सबै सक्रिय भएर लाग्दा पक्कै भूमिहीन सुकुमबासीका समस्या समाधान हुनेछ । ●

भूमि समस्यालाई छिटौ छिमोल्ने गरी लागिपरेका छौं

राजेन्द्रकुमार पोखरेल
प्रेयर- कन्काई नगरपालिका, भाषा

तपाईंको पालिकामा भूमिसम्बन्धी मुख्य समस्या के छन् ?

हाम्रो नगरपालिका क्षेत्रमा लामो
समयदेखि जोतभोग गर्दै आएका
किसानहरूसँग लालपुर्जा नभएको समस्या
छ। भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीका
समस्या पनि छन्। करिपय मानिस

पहिलेदेखि बस्दै आएका तर जग्गाको
स्वामित्व विद्यालयको नाममा रहेकाहरूको
पनि समस्या छन्। करिपय विद्यालयको
नाममा जग्गा कायम भइसकेपछि पनि
बस्न थालेको र उनीहरूले पनि लालपुर्जा
दाबी गरिरहेका छन्। ऐलानी तथा पर्ती
जग्गामा बसोबास गर्दै आइरहेका भूमिहीन

सुकुमबासीको समस्या पनि छन्।

साविधान र कानुनमा द्वैध स्वामित्व अत्य
हुने कुरा उल्लेख छ। भूमिहीन सुकुमबासी र
अव्यवस्थित बसोबासीलाई जग्गा दिने तथा
बसोबास गर्दै आएको ठाउँमा नै जग्गा दर्ता
गरिदिने प्रावधानहरू छन्।

तर, भूमिहीन र अव्यवस्थितको
बसोबासी जग्गा दर्ता तथा व्यवस्थापनका
लागि काम त भइरहेको छ। यसका लागि
प्राविधिक कर्मचारीहरू पर्याप्त छैन्।
धैरै कर्मचारी राखनका लागि पालिकासँग
पनि पर्याप्त झोत छैन। तर गरिसकेको
काममा पनि सम्बन्धित कार्यालयले ढिलाइ
गरिदिएका कारण केही समस्या फेरि पनि
भोगिरहेका छौं।

ती समस्या समाधान गर्नका लागि
के/कस्ता पहल भइरहेका छन् ?

आहिले हामीले यी मार्थि भनिएका
समस्याहरू समाधान गर्नका लागि
पालिकाबाट पहल लिइरहेका छौं। राष्ट्रिय
भूमि आयोगसँग सम्झौता गरी भूमिहीन
दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित
बसोबासीका लागि जग्गा दर्ता गर्ने तथा
व्यवस्थापन गर्नका लागि प्रक्रिया अधिक
बढाइरहेका छौं। त्यसका लागि निवेदन
सङ्कलन, त्यसको सत्यापन गर्ने, प्रमाणीकरण
गर्ने, कम्प्युटरीकृत (प्रविष्टीकरण) गर्ने, जग्गा
नापी गर्ने काम सकेका छौं। नापी सकिएको
जग्गाको निवेदनअनुसारको फाइल नापी
कार्यालयमा पठाएका छौं। अब ती निवेदन
फाइलअनुसार लालपुर्जा वितरण गर्नका
लागि सम्बन्धित निकायहरूसँग समन्वय गरी
अधिक बढनेछौं।

यसो गर्न सकियो भने लामो समयदेखि
ऐलानी तथा पर्ती जग्गामा बसोबास गर्दै
आएका भूमिहीन तथा अव्यवस्थित
बसोबासीका समस्या समाधान हुनेछ। हामी
पहिलो चरणमा यथासक्य लालपुर्जा वितरण
गर्ने भन्ने अभियानमा छौं।

भूमि प्रशासनसम्बन्धी के/कस्ता
कामहरू थालनी गर्नुभएको छ ?

हाम्रो पालिकाले भूमि प्रशासनसँग
सम्बन्धित नियमित काम त गर्न सुरुवात गर्न
सकेको छैन। किनकि पहिले नै पालिकामा
आउने भनेको नापी र मालपोत कार्यालयको

कर्मचारी र फाइलहरू आइपुणेका छैन् । मुख्यगरी जग्गा नापी र जग्गा रजिस्ट्रेशन पास, अंशबन्डाको काम पनि अब त पालिकाबाट सञ्चालन हुनुपर्ने हो त्यो हुन सकिरहेको छैन । अहिले पनि त्यो काम गर्नका लागि पालिकाबाट सझीय सरकारको मातहतमै रहेका कार्यालयहरू नापी र मालपोत नै धाउनुपर्ने बाध्यता जनतामा छ तर हामी पहलचाहाँ गरिरहेका छैन् ।

अहिले हामीले पालिकाबाट दिइरहेको भूमि प्रशासनसँग सम्बन्धित सेवा भनेको मालपोत कर (तिरो) उठाउने, घर जग्गा विक्री, अंशबन्डा, धितो बन्धकी राख्नका लागि सिफारिसहरू गर्ने कामचाहाँ गरिरहेका छैन् ।

यी कामहरू भविष्यमा के कसरी अधिबढाउने योजना छ ? यस वर्ष के कस्ता कार्यक्रम तय गरिएका छन् ?

भूमि प्रशासनसँग जिति पनि कामहरू हुन्छन् त्यसलाई पालिकाबाट नै सेवा प्रवाह हुने गरी जनसेवा स्थानीयकरण गर्नुपर्ने । यसका लागि हामी पालिकाबाट गर्नुपर्ने काम र पहलहरू लिनेछौं । हामीले अहिले भइरहेको काम नियमित गर्नका लागि नीति

तथा कार्यक्रम र बजेट योजनामा राखेका छौं । ४० लाख रुपियाँ यस वर्षको बजेट र कार्यक्रममा राखेका छौं ।

जितिसक्दो चाँडो भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको समस्या समाधान गर्न पाए हुने भने हाम्रो ध्याउन छ । हामीले पालिकाको तर्फबाट गर्न सकिने काम गरेका छौं । फाइलहरू माथि पठाएका छौं । अब त्यहाँबाट स्वीकृत भएर आएपछि यथासक्य लालपुर्जा वितरण गर्ने योजना छ । कर्तिपय भूमिहीनका लागि जग्गाको व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ ।

मालपोत र नापीबाट प्रवाह भइरहेको सेवालाई अब नगरपालिकाबाट नै गर्नुपर्छ भने हाम्रो पहल हो । यसका लागि हामीले नगरसभाबाट नै निर्णय गरिसकेका छौं । अब हामी आफ्नो तर्फबाट आवश्यक सहजीकरण गर्छौं, आवश्यक लिंबिड पनि गर्छौं र भएन भने अन्तिममा सबै स्थानीय तह, स्थानीय तहका प्रतिनिधि सङ्गठनमाफत धर्ना गरेर भए पनि हामी यी काम सम्पन्न गर्नेछौं ।

तपाईंको पालिकामा भूउपयोग योजना बन्नो कि बनेन ? बनेको भए के कसरी कार्यान्वयन गर्ने योजना छ ?

भूउपयोग योजना बनेको छ । नगरपालिकास्तरीय भूउपयोग परिषद् पनि गठन गरेका छौं । वडा अध्यक्षहरूको संयोजकत्वमा वडा तहमा पनि समिति बनेको छ । तर जनप्रतिनिधिहरू भर्खर निर्वाचित भइ आउनुभएको हुँदा त्यसलाई पुनर्गठन गर्नुपर्नेछ ।

भूउपयोग योजना कार्यान्वयन गर्नका लागि स्थानीयस्तरमा केही बुझाइको समस्या थियो तर अहिले त सझीय सरकारले यसलाई अनिवार्य गर्नुपर्नेमा राखिएको छ । चाँडै नै कन्काइ नगरपालिकामा कुन जग्गामा खेती गर्ने, कुन जग्गामा खेती नगर्ने, कुनमा बसोबास मात्रै गर्ने, कुन जग्गामा उद्योग मात्रै गर्ने भने कुरामा अब हामी व्यवस्थित विभाजन गर्नेछौं ।

हामीकहाँ आवश्यक विज्ञको कमी छ । यसका लागि विज्ञता भएका सझ/संस्थाहरूसँग समन्वय गरेर विज्ञहरूको व्यवस्थापन गरेर यो योजनालाई कार्यान्वयनमा लैजानुपर्ने आवश्यकता छ । अब हामी गर्छौं ।

संविधान र कानुनमा द्वैध स्वामित्व अत्य हुने कुरा उल्लेख छ । भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई जग्गा दिने तथा बसोबास गर्दै आएको ठाउँमा नै जग्गा दर्ता गरिदिने प्रावधानहरू छन् ।

भीमदत्त पन्त, तुलसीलाल आमात्य र बलदेव रामको स्मृति दिवस

किसान नेताहरू भीमदत्त पन्त, तुलसीलाल आमात्य र बलदेव रामको साउन १५ गते एकै दिन परेको स्मृति दिवसको अवसरमा काठमाडौंको प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा एक कार्यक्रम गरी स्वर्गीय नेताहरूको समर्पण गरियो । यस अवसरमा भूमि-कृषि अधिकार आन्दोलनको वर्तमान परिवेश र भावी कार्यदिशा विषयक सम्बाद कार्यक्रम पनि गरियो ।

विभिन्न फरक पृष्ठभूमिका किसान नेताहरू भीमदत्त पन्त, तुलसीलाल आमात्य र बलदेव रामको स्मृति दिवस साउन १७ मै परेको छ । यी नामहरू नेपाली किसान आन्दोलनमा अपरिचित होइन ।

२०१० साउन १७ मा भीमदत्त पन्त, २०५४ साउन १७ मा तुलसीलाल आमात्य र २०७४ साउन १७ मा बलदेव रामको देहवासान हुन पुयो । यी तीनै व्यक्ति फरक पृष्ठभूमिका तर, आफ्नो जीवनकालमा नेपाली किसान, गरिब र मजदूरको पक्षमा निरन्तर आवाज बुलन्द गरिरहेन निढर नेताको रुपमा परिचित छन् ।

नेपालको किसान आन्दोलन यो उचाईसम्म आइपुनुमा यी तिनै जना व्यक्तित्वहरूको ढूलो योगदान छ । अग्रण नेताहरूको सम्मान, उनीहरूको योगदानको स्मरण गर्दै, नेपालको विद्यमान भूमि तथा कृषि क्षेत्रमा देखिएको समस्याको छलफल गरी भावी कार्यदिशा के कस्तो हुने भने विषयमा

छलफल तथा सम्बाद गरियो ।

किसान नेताहरूको स्मृति दिवसको अवसरमा आयोजित कार्यक्रममा सहभागीहरूले भीमदत्त, तुलसीलाल र बलदेव रामको तस्विरमा माल्यार्पण र फुल चढाएर हार्दिक श्रद्धासुमन अर्पण गरेका थिए ।

कार्यक्रमको सञ्चालन लेखक एवं राजनीतिक विश्लेषक भलक मुवेदीले गर्नुभएको थियो । कार्यक्रमको अध्यक्षता राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपालका अध्यक्ष सरस्वती सुव्वाले गर्नुभएको थियो ।

कार्यक्रममा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रका कार्यकारी निर्देशक जगत देउजाले सबै सहभागीहरूलाई स्वागत गर्नु भएको थियो । उहाँले तीनै जना नेताहरूले भूमि र कृषि आन्दोलनमा पुऱ्याउनु भएको योगदानको स्मरण गर्दै अहिलेको परिवेशमा भूमि र कृषि अधिकार अभियानमा सङ्घर्षन अभियानकर्ता एवं अधिकारकर्मीहरूले सिक्कुपर्ने केही पाठहरूको विषय पनि स्मरण गराउनु भयो । उहाँले भूमिहीन र किसानको समस्या समाधान गर्नको लागि आन्दोलनले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै अघि बढीरहेको बताउनुभयो ।

आन्दोलनमा लापो अनुभव सङ्घान्तु भएका डा. जगत बस्नेतले भूमि-कृषि आन्दोलनको वर्तमान परिवेश र भावी कार्यदिशा विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको

थियो । नेपालमा विभिन्न कालखण्डमा भूमि र कृषि अधिकार आन्दोलनले ल्याएको परिवर्तन, समाजमा पारेको सकारात्मक प्रभाव, यसको वर्तमान परिवेश र समस्यालाई टड्कारो सवालको विषयमा गहन विश्लेषण गरी प्रस्तुतीकरण गर्नुभयो । उहाँले भावी आन्दोलनको कार्यदिशाको बारेमा पनि सुझाव तथा सिफारिसहरू प्रस्तुत गर्नुभएको थियो ।

नेपाली समाजमा अहिले पनि किसान र मजदूरहरू दैनिक एक छाक पेट पाल्न नसक्ने अवस्थामा छन् । भूमिहीनको घरबास सुरक्षित छैन । किसानी गर्नेहरूको पेट भोको छ । उत्पादनको लागि कठोर परिश्रम गर्नेन् तर, त्यही उत्पादनको साधान जमिनबाट किसान विज्वत छन् । आइ ढाक्ने कपडा खरिद गर्ने सामर्थ्य छैन । छोराछोरी पढाउन किताव कापी किनारिन सक्ने अवस्था छैन । किसान अन्यायमा छन्, यस्तो अवस्थामा रहेका किसान, मजदूर, भूमिहीन र सुकुमबासीको समस्या समाधानको लागि राज्यले उचित ध्यान दिएको छैन । किसानहरू माग गरिरहेका छन्, तर, राज्य नसुनेभै गरिरहेको छ । यसैले एउटा बालियो सामाजिक आन्दोलनको खाँचो छ, जसले किसानको अधिकार सुनिश्चित गर्न समार्थ्य राखेसु, कार्यपत्रको सार यही थियो ।

राजनीतिक विश्लेषक एवं सविधानसभा सदस्य श्याम श्रेष्ठले कार्यपत्रमाथि टिप्पणी गर्दै, नेपालमा हलिया, हरवा, चरवा, कमलरी र मुक्त कमैयाको समस्या समाधान टड्कारो रहेको स्मरण गर्नुभयो । उहाँले अहिले पनि नेपालमा सबैभन्दा बढी समस्यामा, भूमिहीनतामा र गरिबीमा हरवा चरवा, हलिया, मुक्त कमैया र कमलरी छन्, उनीहरूको समस्या व्याकेजमै समाधान गरिरदिने हो भने थेरै न्याय हुने थियो । र यसले समाजवादून्मुख अर्थतन्त्रको राज्यको अभियानलाई पनि टेवा पुनेछ । उहाँले आफूले सरकारले दिएको जिम्मेवारीअनुसार अध्ययन प्रतिवेदन पेश गरेको र उक्त प्रतिवेदनमा पनि अहिले पनि दास प्रथाकैरुपमा रहेको हलिया, हरवा चरवालगायतको समस्या यथासक्य समाधानको लागि सरकारलाई सुझाव दिएको बताउनुभयो ।

भूमि-कृषि अभियानका अध्ययोता
 बिमलकुमार फुयालले कार्यक्रमाधि टिप्पणी गर्दै नेपालमा जसको जोत उसको पोत भन्ने नारा उठेको दशकै भइसकदा पनि भूमिहीन र किसानको समस्या ज्यैँका त्यूँ रहीरहनु विडम्बना भएको बताउनु भयो । उहाँले भन्नुभयो, विश्वमा अधिकार्श देश भूमि सुधार गरेकै कारण विकासको अग्रगतीमा गइसकदा हामीकहाँ ७ दशकदेखि उही मुद्दा दोहोचाइरहनु परेको छ । भूमि सुधार कहिले हुँच भन्ने पनि एकीन गर्न नसकिने अवस्था रहेकोले अब सबै मिलेर देखिने खालको आन्दोलन गरिनु जस्ती भइसकेको बताउनुभयो ।

नेपाल महिला एकता समाजका अध्यक्ष बिमला तामाङले कार्यक्रममा सहभागी हुँदै

भन्नुभयो, भूमिको अधिकारको कुरा गर्दा महिलाहरू जहिल्यै पनि अन्यायमा पर्ने गरेको बताउनुभयो । उहाँले भन्नुभयो, भूमिको स्वामित्वको कुरा गर्दा अब महिलाको बराबरी स्वामित्वको कुरा गर्दै अधि बढनुपर्ने बताउनुभयो । उहाँले भन्नुभयो, शहरी भूमिहीनको समस्या जटिल हुँदै गएकाले यस विषयमा सरकारले सुने गरी आन्दोलन गर्नु जस्ती रहेको बताउनुभयो ।

कार्यक्रमको अन्यथा राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपालको अध्यक्ष सरस्वती सुव्वाले किसान नेताहरूले भूमि तथा कृषि अधिकारको आन्दोलनमा पुऱ्याउनु भएको योगदानको स्मरण गर्दै नेपाल सरकारले नै किसान नेता र आन्दोलन तथा अभियानका अगुवाहरूलाई सम्झने गरी वर्षको एक दिन

भूमि दिवस मनाउन जस्ती रहेको बताउनु भयो ।

उहाँले विगतका अगुवाहरूले गर्नुभएजस्तै देखिने र स्मरण गर्न योग्य खालको काम वर्तमान अगुवाहरूबाट पनि हुनु जस्ती रहेको बताउनुभयो । उहाँले भन्नुभयो, हामीसँग समुदायका भूमिहीन र किसानको दूलो अपेक्षा रहेकाले हामीले उनीहरूको जमिनको स्वामित्व पाउने र सुखी हुने सपना पूरा गर्ने गरी अभियानलाई अधि बढाउन जस्ती रहेको बताउनुभयो ।

स्मृती दिवसको अवसरमा भूमि तथा कृषि अधिकार अभियान तथा आन्दोलनमा सहभागी अधिकारकर्मी, अभियान्ता, सञ्चारकर्मीलागायत २० महिलासहित ८२ जना सहभागी भएका थिए ।

नीति तथा कार्यक्रममा भूमि-कृषि

राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीले २०७९ जेठ १० मा सङ्घीय संसद् र राष्ट्रिय सभा दुवै सदनका सदस्यहरूको उपस्थितिमा प्रस्तुत गर्नुभएको आ.व. २०७९/०८० का लागि नीति तथा कार्यक्रम र उक्त नीति तथा कार्यक्रममा भूमि र कृषिको विषयहरू निम्नानुसार समेटिएका छन् :

१. विपन्न परिवारको संरक्षण गरी गरिबीको दुश्चक्रबाट बाहिर ल्याउने नीति लिइनेछ । आगामी दुई वर्षभित्रमा भूमिहीन, सुकुम्बासी एवं अव्यवस्थित बसोबासीको समस्या समाधान गरिनेछ । पुनर्स्थापना हुन बाँकी मुक्त कमैया, हलिया र कमलरी तथा मुक्त घोषणा हुन बाँकी हरवा-चरवाका लागि ३ तहका सरकारको समन्वयमा उत्पादन, रोजागरी र क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । राष्ट्रिय निकुञ्जको छेउछाउ तथा नदी किनाराका विपन्नका लागि लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । नापञ्चांच गर्न छूट भएका गाउँ ब्लक र स्ववासी, बेनिस्सा जस्ता दर्ता छूट भएका जग्गा धनीलाई जग्गा धनी दर्ता प्रमाण पुर्जा उपलब्ध गराइनेछ । (बुँदा ३३)

२. भूउपयोग नीति र कानूनअनुरूप भूमि वर्गीकरण गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूउपयोग योजना तयार गरिनेछ । विकास आयोजनाहरूका लागि आवश्यक जग्गा

प्राप्ति प्रक्रियालाई सहज बनाउन र तोकिएका उद्योगहरूका लागि हदबन्दीको सीमा पुनरावलोकन गर्न कानूनी सुधार गरिनेछ । भूमिको खण्डीकरण रोकी वैज्ञानिक उपयोग गरिनेछ । (बुँदा ३४)

३. भूमि प्रशासनलाई सरल र भण्डारमुक्त बनाइनेछ । हाल प्रयोग भइरहेका प्रविधिर विधानलाई स्तरोन्नति तथा एकीकृत गरी पूर्णरूपमा डिजिटल तुल्याउने, देशभरका सरकारी, सार्जनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गाको विद्युतीय लगत तयार गर्ने तथा मालपोत र नापीसम्बन्धी आधारभूत सेवा स्थानीय तहबाटै अनलाइन प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । भौगोलिक सूचना प्रणालीमा आधारित एकीकृत जग्गा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरी वैज्ञानिक विधिबाट जग्गाको मूल्य निर्धारण गरिनेछ । विशिष्टीकृत संस्थाबाट मात्र घर जग्गा कारोबार गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (बुँदा ३५)

४. अति विपन्न, दलित, लोपोन्मुख, सीमान्तकृतका लागि किफायती र वातावरणमैत्री आवास उपलब्ध गराउने अभियान सञ्चालन गरिनेछ । जोखिममा रहेका बस्ती तथा विष्यापित परिवारलाई सुरक्षित स्थानमा स्थानान्तरण गरिनेछ । भूकम्पका दृष्टिले संवेदनशील स्थानका सार्वजनिक भवनलाई प्रबलीकरण गरी

भूकम्प प्रतिरोधी बनाइनेछ । हस्तान्तरण भइआएका भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण कार्य आगामी दुई वर्षभित्र सम्पन्न गरिनेछ । (बुँदा ६७)

५. पहिचान गरिएका गरिब तथा विपन्न घर परिवारलाई राज्य सुविधा परिचयपत्र वितरण गरी गरिब तथा विपन्न घर परिवार लक्षित सेवा/सुविधालाई सोही परिचयपत्रसँग आबद्ध गरिनेछ । हिमाली तथा उच्च पहाडी जिल्लामा सञ्चालित जीविकोपार्जन कार्यक्रमलाई मानव विकास सूचकाङ्कमा पछाडि परेका जिल्लामा विस्तार गरिनेछ । (बुँदा २२)

६. कृषिलाई आर्थिक वृद्धि र रोजगारीको प्रमुख संवाहकका रूपमा विकास गरिनेछ । नयाँ राष्ट्रिय कृषि नीति तर्जुमा गरी कृषि अनुसन्धान, यान्त्रिकीकरण, व्यवसायीकरण र जलवायु अनुकूलन प्रविधिको प्रवर्द्धन गरिनेछ । कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण गरी आर्थिक वृद्धिको आधारलाई बलियो बनाइनेछ । वित्त, मौद्रिक, सिंचाइ, ऊर्जा, वन, पर्यटन, उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति, भूउपयोग क्षेत्रको नीति तयार गर्दा कृषि तथा वन क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्वमा योगदान पुनर्नारी सामज्जस्य कायम गरिनेछ । (बुँदा २३)

बाँकी पृष्ठ ३३ मा...

बजेटमा कृषि र भूमि

नेपाल सरकारले २०७९ जेठ १५ गते सदृशीय संसद्को दुवै सदन (राष्ट्रिय सभा र प्रतिनिधि सभा) मा आगामी आ.व.

२०७९/८० का लागि बजेट प्रस्तुत गरेको थिए। सरकारले कुल बजेट १३ खर्ब, ९३ अर्ब ८३ करोड, चालुतर्फ, ७ खर्ब, ५३ अर्ब ४० करोड (४२%) र पुँजीगततर्फ ३ खर्ब ८० अर्ब, ३८ करोड (२१.२%) वित्तीय व्यवस्थातर्फ, २ खर्ब, ३० अर्ब २२ करोड (१२.८%) र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण ४ खर्ब, २९ अर्ब ८३ करोड (२४%) प्रस्तुत गरेको छ।

प्रस्तुत बजेटमा चालु आर्थिक वर्षमा आर्थिक वृद्धि दर ५.८ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ भने नेपालको प्रतिव्यक्ति आय १३८१ अमेरिकी डलर पुगेको छ।

बजेटको प्राथमिकता (क) कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण (ख) सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहकार्यमा उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र गरिबी निवारण (बुँदा १७) दिइएको छ। अर्थमन्त्री जनार्दन शर्माले प्रस्तुत गर्नुभएको बजेटमा भएको भूमि सुधार तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी निम्न बुँदा समेटिएका छन् :

भूमि सुधारतर्फ

- भूमिहीन दलितलाई आगामी तीन वर्षभित्र आवास उपलब्ध गराउने (बुँदा १८ घ)
- वार्षिक ८ लाख नेपालीलाई निरपेक्ष गरिबीको रेखाबाट माथि त्याउने (बुँदा १८ ङ)

... पृष्ठ ३२ बाट

७. खाद्यवस्तुको उत्पादन बढाउने तथा प्रशोधन लागत घटाउने कार्यक्रम त्याइनेछ। गुणस्तरीय, उन्नत तथा वर्णशाङ्कर बिउ विकास गरी बिउबिजनमा आत्मनिर्भर हुने र जलवायु परिवर्तनका असरलाई धान सक्ने वातावरण अनुकूलनमैत्री स्थानीय बीउबिजनको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिइनेछ। अगामिक खेती प्रणालीलाई प्रोत्साहन गरिनेछ। (बुँदा २४)

८. कृषियोग्य भूमिमा वर्षेभरि सिंचाइ सुविधा उपलब्ध गराइने नीतिअनुरूप आगामी वर्ष थप ११ हजार २ सय हेक्टर जमिनमा सिंचाइ सुविधा पुऱ्याइनेछ। (बुँदा २९)

• वैज्ञानिक भूमि सुधार योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ। भूमिको समुचित उपयोग गर्न सदृशीय भूउपयोग योजना कार्यान्वयन गरिनेछ। कृषियोग्य जमिन अन्य प्रयोजनमा प्रयोग गर्ने निरुत्साहित गरिनेछ। प्रदेश र स्थानीय तहमा भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइनेछ। (बुँदा १०३)

• भूमिहीन दलित, सुकुमबासी एवं अव्यवस्थित बसोबासीहरूको व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई राष्ट्रिय भूमि आयोगमार्फत प्राथमिकताका साथ अघि बढाउने। जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा वितरण कार्यलाई निरन्तरता दिइ थप ३ सय स्थानीय तहका ५ लाख परिवारलाई जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा वितरण गर्ने। (बुँदा १०४)

• पुनर्स्थापना कार्यक्रमअन्तर्गतको सुविधा पाउन बाँकी मुक्त कमैया, मुक्त हालिया, कमलरी तथा हरवा/चरवाहरूको पुनर्स्थापना गरी जीविकोपार्जन, रोजगारी सिर्जना र क्षमता विकासका कार्यक्रमहरूसँग आबद्ध गर्ने। (बुँदा १०५)

• स्थानीय तहमा गरिब तथा सीमान्तकृत समुदायलाई कृषिमा आधारित एकीकृत उत्पादनमार्फत आर्थिक क्रियाकलापमा आबद्ध गरी स्थानीयस्तरमा थप रोजगारी सिर्जना गर्ने। स्थानीय सरकारको सहजीकरणमा चक्काबन्दी, सामूहिक खेती, सहकारी खेती जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा अति विपन्न गरिब, भूमिहीन दलित, सीमान्तकृत र उद्यमशील युवालाई प्राथमिकता दिइने। (बुँदा १०६)

• सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गाको संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि नक्सासहितको विस्तृत डिजिटल अभिलेख तयार गरी सम्बन्धित स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरिने। आगामी आर्थिक वर्ष १२६ नापी कार्यालयहरूमा भूसूचना प्रविधिमा आधारित अनलाइन सेवा प्रवाह प्रणाली कार्यान्वयनमा त्याइने। भूसूचना अभिलेख व्यवस्थापन प्रणालीलाई स्तरोन्नति गर्दै मालपोत कार्यालयबाट प्रदान हुने सेवालाई एकीकृतरूपमा प्रवाह गरिने। (बुँदा १०७)

• घर जग्गाको मूल्याङ्कन प्रणालीलाई व्यावहारिक बनाइ एकरूपता कायम गर्न

भौगोलिक सूचना प्रणालीमा आधारित एकीकृत घर जग्गा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरी सबै सरोकारवालाहरूले सोही मूल्याङ्कन प्रणाली अनिवार्यरूपमा प्रचलनमा त्याउने व्यवस्था मिलाउने। नापजाँच गर्न छूट भएका गाउँबलक जग्गा र दर्ता हुन छूट भएका स्वबासी, बैनस्सालगायत जग्गाको नाप जाँच तथा दर्ता गरी दशकैदीरिख स्वामित्वबाट विच्छिन्न रहेका घर परिवारलाई जग्गा धनी दर्ता प्रमाण पुर्जा उपलब्ध गराइने। (बुँदा १०८)

• भूमिहीन घरबारिहीनलाई आवास सुविधा, सिपबिहीनलाई सिप, बेरोजगारलाई रोजगार र गुणस्तरीय स्वास्थ्य र शिक्षासहित प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रवाहका माध्यमबाट दिगोरूपमा गरिबी कम गरिने। राज्य सुविधा परिचयपत्र वितरण कार्य सम्पन्न गरी गरिब घर परिवारको एकीकृत सूचनाका लागि गरिब घर परिवार सूचना प्रणालीको निर्माण गरिने। गरिब लक्षित कार्यक्रमको प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरिने। शहरी गरिबलाई रोजगार र स्वरोजगारको अवसर प्रदान गर्न क्षमता विकास र सिपमूलक तालिम प्रदान गर्नुका साथै निजहरूका लागि आधारभूत सुविधासहितको अपार्टमेन्ट निर्माण गर्ने व्यवस्था मिलाइने। (बुँदा ११०)

कृषितर्फ

• कृषकहरूलाई सरल र सहजरूपमा बिड, मल, प्रविधि र सिंचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने, लघुवित्तमार्फत सहुलियतपूर्ण कर्जा प्रदान गर्ने, कृषि बिमा विस्तार गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, कृषि उत्पादन सङ्कलन केन्द्र निर्माण गर्ने, कृषि उत्पादन दुवानीका लागि कृषि एम्बुलेन्सको व्यवस्था गर्ने, उत्पादित वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्ने, कृषि उत्पादन बिक्री वितरणका लागि बजारको व्यवस्था गर्ने तथा स्थानीय तहले तोकेका विशिष्टकृत कृषि तथा पशु उपजको न्यूनतम समर्थन मूल्य तोकी खरिद गर्ने प्रत्याभूति गरिने। (बुँदा २८)

• किसान हुनुमा आत्मनिर्भर सेरव वृद्धि गर्ने किसानसँग सरकार कार्यक्रमअन्तर्गत योगदानमा आधारित किसान पेसन योजना सुरुवात गर्न किसान हित कोष स्थापना गरिने। (बुँदा ३५)

• आगामी आर्थिक वर्ष आत्मनिर्भरताका लागि कृषि उत्पादनको राष्ट्रिय अधियान वर्ष हुनेछ। यस अधियानअन्तर्गत आन्तरिक उत्पादन बढाउन आत्मनिर्भरताका लागि कृषि उत्पादन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने। नेपालको ग्रामीण क्षेत्रलाई कृषि उत्पादनको केन्द्रको रूपमा विकास गरिने। किसानहरूलाई कृषि सहकार्य समूह र सहकारीमा सङ्गठित गरी उपलब्ध खेतीयोग्य जमिनका साथै बाँझो जमिनको उपयोग गरी कृषि उत्पादन बढाइने। कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धिका लागि यस क्षेत्रको व्यवसायीकरण, यान्त्रिकीकरण र आधुनिकीकरण गरिनेछ। (बुँदा २७)

• संघ, प्रदेश र स्थानीय तहसँगको समन्वयमा बाँझो एवं उपयोगबिहीन खेतीयोग्य जमिन, कृषक, कृषक सहकार्य समूह तथा

कृषक सहकारीलाई लिजमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइने। (बुँदा ३१)

• किसानलाई आवश्यक पर्ने कृषि कर्जा किसानको घरदैलोमा सरल र सहजरूपमा उपलब्ध गराउन रु. ५ खंड बाराबरको कर्जा प्रवाह गर्न एक लघुवित कोष स्थापना गरिने।

• आधारभूत कृषि उत्पादन धान, मकै, गहुँ तरकारी र फलफूलको आयात आगामी वर्ष न्यूनतम ३० प्रतिशतले कम गर्ने (बुँदा १८, क)

सहकारी

• भूमिहीन दलित, सुकमबासी, राउट, बनकरिया, मुसहर र डोम समुदायद्वारा स्थापित सहकारी संस्थाहरूमार्फत सञ्चालन हुने कृषि, पशु पालन, तरकारी खेती, ग्रामीण उद्यम र व्यवसाय सञ्चालनका लागि अधिकतम ५

प्रतिशत सहलियत ब्याज दरमा कर्जा प्रवाहको व्यवस्था मिलाइने। (बुँदा ११५)

आवास

• अति विपन्न, दलित, लोपोन्मुख, सीमान्तकृत नागरिकका लागि किफायती र वातावरणमैत्री आवासको व्यवस्था तीन वर्षभित्र गरी नागरिकको सुरक्षित आवासको हक्को प्रत्यापूर्ति गरिने। सरकारले उपलब्ध गराएको जग्गामा निजी क्षेत्रबाट आधारभूत सुविधासहितका लागत प्रभावी घरहरू निर्माण गर्ने व्यवस्था गरिने। आगामी आर्थिक वर्ष यस्ता १ लाख घरहरू निर्माण गर्ने कार्य अगाडि बढाइने। ती घरहरू भूमिहीन एवं आवासविहीन डोम, चमार, मुसहर, दुसाधलगायतका अति विपन्न दलितलाई प्राथमिकताक्रममा हस्तान्तरण गरिनेछ। (२८७)

जलवायुमैत्री कृषि तालिम

१३ र १४ जुन २०२२ मा

जलवायुमैत्री कृषि तालिम आयोजना भयो। महोत्तरीको गौशाला नगरपालिका-१२ पुरानो कान्तिबजारमा आयोजना गरिएको तालिममा समुदायका ३० महिलासहित ३७ सहभागी भएका थिए। सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले वर्ल्ड जिविस रिलिफ, युकेको सहयोगमा समुदाय तहमा जलवायु उत्थानशील भूमि कृषि अधियान सञ्चालन गरिरहेको छ।

तालिमबाट सहभागीहरूलाई जलवायुमैत्री कृषि प्रविधि र अभ्यासहरू बारेमा बुझ मद्दत पुगेको छ। २ दिने तालिममा कृषि र जलवायुसम्बन्धी लैडिंगक समानता, महिलामैत्री प्रविधि र जलवायुमैत्री कृषि नीति, कार्यक्रम र योजनाको महत्वबारे समुदायले गर्दै आएको अभ्याससहित छलफल तथा सहजीकरण गरिएको थियो।

तालिममा खासगरी निरन्तर कृषि पेसामा संलग्न तर साना किसानहरू सहभागी भएका थिए। सर्थीभरि माटोमा काम गर्ने, खेतीपाती र बिस्वाको संरक्षण गरेको अनुभव भएका व्यक्ति तथा परिवारका सदस्यहरूलाई नयाँ ज्ञान थप्न र उनीहरूमा रहेको ज्ञानलाई थप परिष्कृत गर्न तालिमले मद्दत गरेको छ।

बढाउने कृषि पद्धति र प्राकृतिक स्रोतको चापसँग जुधनका लागि दिगो कृषि, पर्यावरणीय कृषि र जीविकोपार्जन उत्थानशीलतालाई

रणनीतिका रूपमा प्रयोग गरेर हरितगृह यास उत्सर्जनलाई कम गर्न जलवायुमैत्री कृषि प्रविधिलाई व्यापकरूपमा प्रवर्द्धन गर्ने जरूरी छ। जलवायु परिवर्तन र सोबाट सिर्जित समस्या तथा चुनौतीका कारण कृषि क्षेत्र पनि अत्यधिक प्रभावित हुँदै गएको छ। जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरण विद्यमान कृषि प्रणालीमा अनुकूलता ल्याउनुपर्ने मुख्य चुनौती रहेको छ। यसका लागि प्रविधिहरूको निरन्तर विकास तथा विस्तार, कृषकहरूको क्षमता अभिवृद्धि, प्रविधिको अनुशरण गर्ने प्राविधिक सहयोगका साथै कृषकको जीवनस्तर सुधार गरी लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक देखिन्छ। त्यसैले यी विषयतालाई ध्यानमा राखी समुदाय तहमा जलवायुमैत्री कृषि तालिम सञ्चालन गरिएको हो।

समुदायमा कृषकहरूमा लामो समयदेखि खेतीपातीको ज्ञान छ। तालिममा ज्ञान लिनेमात्र भन्दा पनि उनीहरूले आफ्ना अनुभव पनि आदान-प्रदान गरेका थिए। किसानहरूले गरेका अभ्यासको नक्साइकन गर्दा कृषकसँग जलवायुमैत्री कृषिसम्बन्धी ज्ञान रहेको देखिएको थियो। तर ती ज्ञानको राम्रो उपयोग हुन सकिरहेको छैन।

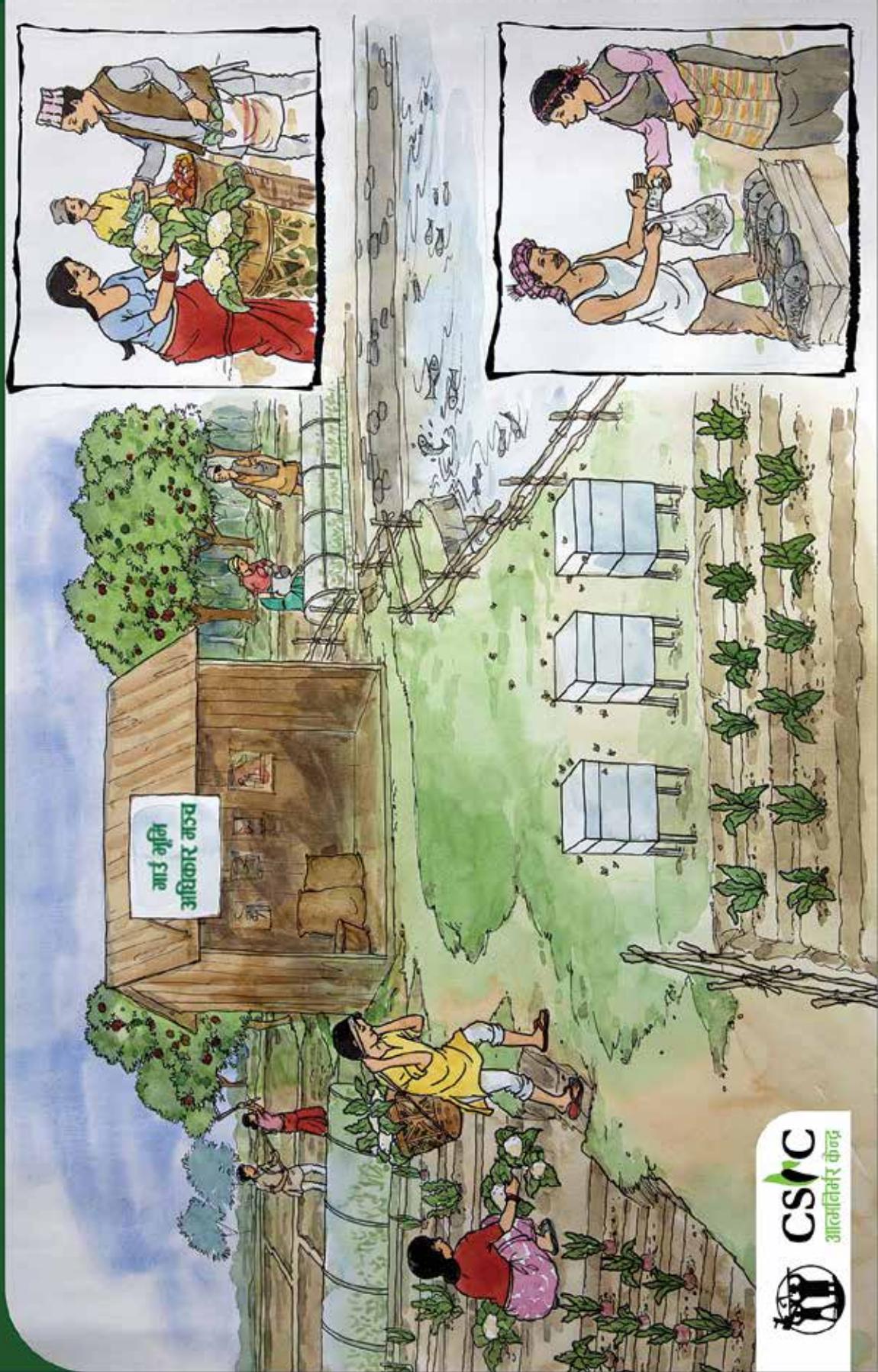
किसानले गरेको अभ्यासमा कृषि बालीमा चाहिने भन्दा बढी विषादीको प्रयोग भइहेको पाइएको थियो। कुन रोगका लागि कस्तो

प्रकारको विषादी प्रयोग गर्ने ? ती विषादीले मानव र प्रकृतिलाई कस्तो असर गर्छ ? ती विषयमा भने किसानहरूमा पर्याप्त ज्ञान नभएको पाइयो। भविष्यमा कृषि बालीमा पनि असर नगर्ने कृषि पर्यावरणलाई पनि लाभ फुनेखालको विधि र पद्धति अपनाउन किसानहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने देखियो।

यस क्रममा समुदायले जलवायुमैत्री कृषि गर्ने प्रक्रिया र अपनाउँदै आएका विधिहरूको परिकल्पना अभ्याससहित जलवायुमैत्री खेतीको फिल्ड अवलोकन पनि गरिएको थियो। तालिमको सहजीकरण प्रशिक्षक महेन्द्र मल्लाह, अभियान अधिकृत कुमार थापा र सामुदायिक सहजकर्ता राजकुमार बस्नेतले गर्नुभएको थियो। साथै राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चका केन्द्रीय सदस्य फौदारिंह स्थाङ्गाले सङ्गठन र आन्दोलनको विषयमा पनि सहभागीहरूबीच सहजीकरण गर्नुभएको थियो।

तालिमकी एक सहभागी छलिमाया घिसिडले भनिन्- तालिम ज्यादै प्रभावकारी लायो। नयाँ ज्ञान पनि थपियो। तर कृषकहरूले माटो जोगायो भनेमात्र सर्थै खेती गर्न सक्छौं र अन्न उत्पादन गरी जीविकोपार्जन सक्छौं। हाम्रो माटो जोगाउन अब गाहो हुँदै गएको छ। यसमा हामीले ध्यान दिनुपर्छ।

बाल्को जगणा जोगाया, हराभरा बनाया

शब्द तस्बिर

स्थानीय तहमा भूउपयोग योजना तर्जुमा एवं भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासी व्यवस्थापनसम्बन्धी
अभिमुखीकरण कार्यक्रम

वेलका नगरपालिका, उदयपुर

कन्काई नगरपालिका, भापा

हरिवन नगरपालिका, सर्लाही

बर्दिवास नगरपालिका, महोत्तरी

पाँचपोखरी थाडपाल गाउँपालिका, सिन्धुपालचौक

मध्यविन्दु नगरपालिका, नवलपुर